

נורמליזציה והשתלבות הציונות הדתית בחברה הישראלית

יצחק גייגר

מבוא

מאמר זה נכתב בשנת 2017. במאמר נבחנת שאיפת הציונות הדתית לנורמליזציה, משמעות הנורמליזציה בעיניה, הדרכים שנקטה כדי לקדם אותה ולהשתלב בחברה הישראלית והגורמים המעכבים אותה ואף מונעים ממנה את השגת היעד של השתלבות נורמליזציה מלאים.

דיונו יסתייע במגוון פרשנויות תאורטיות למושג נורמליזציה וליישומן על העם היהודי, לתנועה הציונית ולמדינת ישראל; נבחן את מקומה של הנורמליזציה בתפיסת העולם הציונית-דתית ונטען כי בפועל הייתה השתלבותה בחברה הכללית בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי, ובחברה הישראלית לאחר הקמת מדינת ישראל, מבוקרת ולא שלמה. ההשתלבות המבוקרת – או לכל הפחות כמה מביטוייה – לא התקבלה בברכה בחברה ובחלקים מהחברה הציונית-דתית. ההסתייגות ממנה גברה עם מעברה של הציונות משולי החברה (מהפריפריה) למרכזה, בייחוד על ידי גורמים המעוניינים בדחיקתה חזרה לשוליים, ולכן מפעילים מגוון אמצעים למניעת השתלבות זו. אחד האמצעים הוא הטיעון כי רעיון הריבונות המודרני אינו מקובל לפחות אצל חלק מן החוגים המרכזיים בציונות הדתית, ועל כן טמון בה פוטנציאל לסיכון הדמוקרטיה הישראלית והמדינה. טיעון זה עודנו נשמע אף על פי שהציונות הדתית פיתחה שלל אמצעים הגותיים וחינוכיים היכולים למתן את תחושת האיום המיוחדת לציונות הדתית, של נכונות לאי-ציות, לסרבנות ולאלימות פיזית. אמצעים אלה נדונו חלקית, אם בכלל, במחקר האקדמי, שהתמקד עד כה ברעיון ה'ממלכתיות'.

בסוף המחקר נעריך את הסיכוי לנורמליזציה בעתיד ולהשתלבות החברה הציונית-דתית במדינה בלי שתיאלץ להשיל מעליה מרכיבים מרכזיים בהשקפת עולמה.

נורמליזציה בהיעדר המדינה ולאחר הקמתה

נורמלי לרצות להיות נורמלי, כאחד האדם, אך למה? אנו מתכוונים במושג 'נורמלי'? ההתלבטות בדבר משמעות הנורמליזציה העסיקה בין היתר את המסייעים לאנשים עם מוגבלויות ולקבוצות פגיעות בחברה, והדיון בשאלה זו בקרבם הלך והתפתח משנות השבעים של המאה ה-20. דיון זה הצמיח שתי גישות מרכזיות להבנת משמעות הנורמליזציה: האחת, סקנדינבית, התמקדה בפרט כשלעצמו, והאחרת, צפון-אמריקנית, התמקדה בפרט כחלק מקבוצה. הגישה האחת הדגישה את הזכות להגדרה עצמית ולחיים נורמליים של אנשים עם מוגבלויות ושל קבוצות פגיעות, ואילו הגישה האחרת הדגישה את השילוב בחברה, ודווקא בקבוצה בעלת ערך בחברה (כמו העובדים, המשכילים, החיים בבתי משלהם ומובטחים מבחינה כספית).¹

רעיון הנורמליזציה בהקשר היהודי צמח בהגות המשכלית בסוף המאה ה-18 ובמהלך המאה ה-19, ועיקרו האפשרות להתערות בחברה הכללית האירופית, אגב הדגשת המשותף בין היהודים ובין חברה הכללית. משם התגלגל רעיון זה גם לצינות, ושם היה רעיון הנורמליזציה לחלק מכלל הזרמים הציוניים – גם אלה שהבליטו את הייחודיות של העם היהודי, כמו הצינות הרוחנית (והציונים התרבותיים, שהושפעו ממנה) והצינות הדתית.² לפי גורני, "שאלת הנורמליזציה היא אחד ממרכיביה של הזהות היהודית בעת הזאת", והיא העסיקה יהודים ולא-יהודים כאחד.³

נוכח התאוריה על הנורמליזציה שהוזכרה בראשית הדברים, דומה שהמשכילים הבינו את רעיון הנורמליזציה של היהודים ברוח הגישה הצפון-אמריקנית. נורמליזציה מבחינתם הייתה השתלבות הפרט בחברה הכללית האירופית – ודווקא בקבוצות בעלי ערך בחברה זו – אגב אימוץ מאפיינים מרכזיים של תנועת הנאורות והלאומיות המודרנית או ערכי העילית האינטלקטואלית של החברה הרוסית, צמצום הייחודיות היהודית, הגדרת היהדות כדת בלבד ואף נכונות לתקן בה תיקונים. לעומתם הבינו הציונים את המושג ברוח הגישה הסקנדינבית, ומבחינתם נורמליזציה נועדה לאפשר הגדרה עצמית וחיים נושאי ייחודיות כמו כל עם ועם.⁴ אולם היו ציונים כמו פינסקר, הרצל ובן-גוריון, שהאמינו כי נורמליזציה של העם היהודי תסייע להיעלמות האנטישמיות, וממילא לנורמליזציה של

1. פארל, 1995, עמ' 43.

2. שם, עמ' 77. למתח בצינות הדתית בין נורמליזציה לייחודיות ראו: אלמוג, 1991.

3. גורני, 1993, עמ' 394.

4. פריזל, 1983, עמ' 76-77, תהה על פשר הנורמליזציה עבור הציונים. ההסבר המוצע כאן מציע תשובה לתהייתו.

הפרטים היהודים, והם יעדיפו להישאר מחוץ למדינה היהודית שתקום.⁵ עם זה, אף על פי שהציונות הייתה חלק ממגמת הנורמליזציה, הרי שהדרכים שנקטו המצדדים בציונות חרגו מגדר הנורמליות.⁶

הקמת מדינת ישראל ניתנה להתפרש כהשלמת החזון הציוני של מימוש זכות ההגדרה העצמית ההופכת את העם היהודי לעם נורמלי, עם ככל העמים, אלא ששאלת הנורמליזציה המשיכה להעסיק את ההחברה היהודית במדינת ישראל בשלושה תחומים שבהם ניכרת חריגה מהנורמה במדינות אחרות:

א. רעיון המשיחיות האוניברסלית טמון במגוון זרמים ציוניים, מקצתם מרכזיים.⁷ אומנם רעיון כזה אינו חריג בקרב תנועות לאומיות, אך כפי שהעיר ברנט: "הדרישה שהמדינה הלאומית תראה גם את האינטרס הכלל אנושי או הבין לאומי לנגד עיניה היא בוודאי תנאי הכרחי חשוב לכל לאומיות נורמלית. אלא שבמקרה של ישראל הופכת דרישה זו במקרים רבים לתנאי לקיומה".⁸

ב. מקומה של הדת היהודית ומוסדותיה בחקיקה,⁹ במרחב הציבורי וביחס לאזרחים והתושבים הלא־יהודים.¹⁰

ג. היחס בין המדינה לבין הקהילות היהודיות שמחוצה לה.¹¹ תחומים אלו נבחנו במחקר לנוכח גישות מערביות, הומניסטיות, ליברליות ורפובליקניות, שנטו לצדד בלאומיות אזרחית,¹² והן שנתפסו כנורמליות שאליה יש לשאוף, אף שמדינת ישראל שוכנת במזרח התיכון, אזור שתרבותו מוסלמית וערבית ויחסה לדת ולמסורת שונה מאוד מיחס המערב.

5. דבריהם של פינסקר והרצל מוכרים ונידונו רבות. תפיסה דומה של בן־גוריון לאחר מלחמת העולם השנייה מצוטטת אצל דון־יחיא וליבמן, 1984, עמ' 279.

6. כפי שהעיר גורני, 1990, עמ' 334. החריגה מהנורמליות קשורה גם בהעמדת הבסיס לציונית על הארץ, ארץ ישראל, ולא על העם, ראו: בלפר, 1991, עמ' 46-45.

7. לממד המשיח־אוניברסלי בציונות החילונית ראו: בלפר, שם, עמ' 50-54, 88-89; ברנט, 2009, עמ' 279-308. ברנט גם ציין כי הציפיה שיהיה "אפשר ליצור תנועה לשחרור לאומי שתהיה נטולת יסודות משיחיים לחלוטין, הרי תביעה זו היא בעצמה משיחית, שכן היא מפנה כלפי הציונות דרישות שתנועות לשחרור לאומי אחרות לא עמדו בהן" (שם, עמ' 280).

8. ברנט, שם, עמ' 307.

9. לדיון בסוגיה בהקשר של הנורמליזציה ראו שם, בייחוד בפרק הראשון והרביעי.

10. ראו בונין, תשס"ג; ברנט, שם.

11. ראו למשל: בלפר, 1991, פרק ז; ברנט, 2009, עמ' 163-172; גורני, 1990, פרק ראשון-שביעי; גורני 1993; גנז, 2013, פרק רביעי; יעקובסון ורובינשטיין 2003, עמ' 257-268.

12. כבר העירו יעקובסון ורובינשטיין, 2003, עמ' 410-411, שהרטוריקה של הלאומיות האזרחית היא הנפוצה ביותר, מכיוון שהיא נתפסת כמכילה, שלא כלאומיות האתנית או האתנית־תרבותית, הנתפסת מדירה ושליטית. לדיון על עצם ההבחנה בין שני סוגי לאומיות אלו ועל מידת ההכלה וההדרה שלהן ראו שם, עמ' 375-413. ביקורת על מסקנותיהם מדיון זה באשר למדינת ישראל ראו: ברנט, 2009, עמ' 118-123.

נורמליזציה של הציונות הדתית

א. השתלבות כמרכיב מרכזי בציונות הדתית

הכמיהה להשתלב בכלל החברה היהודית, כולל החילונית, מרכזית כל כך בציונות הדתית עד שדב שוורץ סבר – סברה השנויה במחלוקת¹³ – כי מן הראוי למנות את ראשיתה של הציונות הדתית בתרס"ב (1902), עם הפיכת תנועת המזרחי לסייעה בהסתדרות הציונית, שכן משמעה השתלבות ציבור דתי "בהנהגת מוסד חילוני החותר לכינון משטר ותרבות חילוניים" בארץ שהתנועה הציונית שאפה לגאול למען העם היהודי.¹⁴ בהמשך היה זה רצון להשתלב בחברה החילונית במימוש המפעל הציוני,¹⁵ ולאחר הקמת המדינה היה זה רצון להשתלב בשימור המדינה, בהגנה עליה ובפיתוחה.¹⁶ השתלבות זו נתפסה כמביאה לידי ביטוי עיקרון מרכזי בהגות הציונית-דתית: תפיסת אחדות העם היהודי כערך מוסרי, ונלוותה אליה גם הכמיהה להשתלב בעולם המודרני.¹⁷

אפשר לומר כי ההשתלבות בחברה הישראלית הפכה מרכזית כל כך בציונות הדתית עד שנעשתה למעין צורך נפשי, והאיום לסלקה ממנה, או למצער להחזירה לשוליים, היא פגיעה בלתי נסבלת מבחינתו.¹⁸ אך כפי שנראה כעת, הכמיהה של הציונות הדתית להשתלבות, לנורמליזציה, לא הובילה אותה להשתלבות מלאה אלא להשתלבות מבוקרת בלבד, והיא מצאה את עצמה נעה בין שאיפה לנורמליזציה ובין שאיפה לאינורמליות.

ב. השתלבות מבוקרת

על אף שאיפה להשתלבות בני הציונות הדתית בתנועה הציונית, הרי שביישוב היהודי בתקופת המנדט ובמדינת ישראל לאחר הקמתה העדיף חלק נכבד מהציבור הציוני-דתי השתלבות מבוקרת, שמשמעה שבתחומים מסוימים (כמו קידום המפעל הציוני, כלכלה,

13. שלמון, 2010, עמ' 240, הערה 2, חולק במפורש על שוורץ. במחקריו המוקדמים (ראו למשל: שלמון 1984, עמ' 62, 64) והמאוחרים (לדוגמה, שלמון 2010, עמ' 240-242) הוא אכן החל את הדין על הציונות הדתית במבשרי הציונות.

14. שוורץ, 2004, עמ' 26.

15. שוורץ, 2010, עמ' 385-386. אופן מימוש המפעל הציוני היה לסלע מחלוקת בציונות הדתית, והמחלוקת התבטאה בפילוג של הופעל המזרחי מהמזרחי.

16. בחוגי ישיבת מרכז הרב נודע יחס זה כגישה 'ממלכתית' (במלעיל). לתיאור גישה זו לפני ביצוע תוכנית ההתנתקות ולאחריה ראו: רוט, 2014, עמ' 47-84. לדיון נוסף על הגישה הממלכתית לאחר ביצוע התוכנית ראו: גייגר, 2016, עמ' 450-454. בגישות ההגותיות שמחוץ לחוגי מרכז הרב שתמכו במדינה ובהשתלבות בה בולטת גישת 'המדינה הלא-מקודשת', ראו: גייגר, שם, עמ' 454.

17. למאפיינים אלו בציונות הדתית ראו: שוורץ, 2010, עמ' 385-386.

18. להיותה מעין צורך נפשי. לפחות בעיני מתבוננת מבחוץ, ראו: אלאור, 1999, עמ' 239. לחשש מהחזרתה לשוליים ראו: גייגר, 2001, עמ' 66-67.

חינוך אקדמי) תהיינה מסגרות משותפות עם הציבור החילוני, ובתחומים אחרים יהיו מסגרות נפרדות, כי לפי הבנתם המסגרות הנפרדות חיוניות כדי לקדם את צורכיהם הדתיים, את אמונתם ואת חינוך בניהם ובנותיהם לאורח חיים דתי. עם התגברות האינדיבידואליזם בחברה החילונית הישראלית בעשורים האחרונים¹⁹ נזקקו בני הציונות הדתית למסגרות נפרדות גם כדי לאפשר חיי קהילה. ככלל אפשר לומר שהציונות הדתית אינה מעוניינת להשתלב בחזון הציונות החילונית כפי שהוא נתפס בעיני הציונות הדתית בדבר נורמליזציה של מדינת ישראל, מדינה שיעדיה ודפוסיה התנהלותה הם ככל העמים, המאמצים תרבות מערבית.²⁰

בתנועה הציונית היו מסגרות נפרדות אלו סיעה (המזרחי) ומפעלי חינוך ותרבות בסניפיה.²¹ ביישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המנדט נוסדו מפלגות (המזרחי והפועל המזרחי), הסתדרות עובדים (הפועל המזרחי), בנק (המזרחי), עיתונים (הצפה, הצפה לילדים), מסגרות התיישבות, שכונות מגורים, תנועת נוער (בני עקיבא) ואף ארגון ספורט (אליצור). אחרי הקמת המדינה התחזקה הנטייה להשתלבות המבוקרת בקרב חלק נכבד מהציבור הציוני-דתי, ולא רק זה המכונה תורני-לאומי (או חרדי-לאומי).²² השתלבות מבוקרת זו באה לידי ביטוי במגורים נפרדים ביישובים, בשכונות ובמיזמי בנייה, בחינוך נפרד במוסדות חינוך יסודיים, תיכוניים ואף על-תיכוניים דתיים ותורניים, בהימנעות רוב הבנות מלהתגייס לצה"ל ובשירות הלאומי שנוסד תמורתן,²³ בשירות בנים ובנות (המיעוט שהחליט להתגייס) במסלולים צבאיים נפרדים בשירות החובה,²⁴ בלבוש שונה מזה שרווח בחברת הרוב החילונית, בצריכת אמצעי תקשורת הנתפסים מגוריים ובתרבות פנאי. אף החזרה בשנים האחרונות ליישובים יהודיים שהידלדלו מתושביהם הציונים-דתיים ברבע

19. כמתואר בהרחבה אצל אלמוג, 2004.

20. לחששות ציונות הדתית מהסתפקות בנורמליזציה ראו: שוורץ, 2001, במפתח השמות, ערך נורמליזציה.

21. להשתלבות המזרחי בתנועה הציונית קמה התנגדות מצד רבנים מרכזיים. ידוע הניסיון של הרב קוק,

שניסה - ללא הצלחה - להקים בשנים הראשונות לאחר מלחמת העולם הראשונה תנועה דתית-חרדית

משלימה לתנועה הציונית, ושמה 'ירושלים' (ולא 'דגל ירושלים', ראו: לוי, 2006, עמ' 319, הערה 35). הרב

עמיאל חתר מצד אחד להחלשת הקשר של המזרחי עם התנועה הציונית, ומצד אחר לחיזוק הקשר

עם אגודת ישראל, כדי להקים הסתדרות ציונית-חרדית בארץ ישראל. ראו: הלינגר, 2001, עמ' 227-229.

22. מדברי שטרן, 2015, עמ' 61, אפשר להתרשם שמגמת ההיבדלות היישובית היא נחלת התורניים הלאומיים

בלבד, ולא הוא. לדיון על מגמת הבידול בקרב בני הציונות הדתית, ביחוד בהתיישבות ביש"ע, ראו:

ליבמן, 2004, עמ' 42-53 (ליבמן מעיר כי לעיתים הבידול מופנית גם כלפי קבוצות משנה בציונות הדתית).

להצדקת העדפת המונח תורני-לאומי על פני חרדי-לאומי ראו: מוזס, 2009, עמ' 355-356.

23. על הוויכוח בציונות הדתית בנוגע לגיוס ולהעדפת השירות הלאומי ראו: רוסמן-שטולמן, 2006, עמ' 95-98.

למסגרות המאפשרות גיוס במסגרות ייחודיות ובליווי דתי בעת השירות הצבאי ראו שם, פרקים 4-7

(4-6 - בנים, 7 - בנות).

24. המסלול המיוחד לבנים מתקיים במסגרת ישיבות ההסדר. בנות יכולות לשרת כמורות-חיילות באגף

לתרבות תורנית במשרד החינוך, להתגייס לגרעיני אלומה או למסלול גיוס משולב לימודים במדרשה.

האחרון של המאה ה־20 בעקבות העדפת ההתיישבות הקהילתית ביש"ע ובירושלים, נעשתה בדרך כלל מתוך זיקה לקהילה דתית.²⁵

הזדקקות הציבור הציוני־דתי למסגרות נפרדות לא הייתה אחידה אלא השתרעה על פני רצף. חלק נזקקו למסגרות נפרדות בתחומים רבים, כמעט עד להיבדלות מהחברה החילונית, בדומה לחרדים, ואילו אחרים נזקקו למסגרות מעטות בלבד, בעיקר בתחום החינוך. לדוגמה, בתחום המגורים, מקצת בני הציבור הציוני־דתי העדיפו להתגורר ביישובים נפרדים, אחרים בשכונות נפרדות ביישובים הטרוגניים מבחינה דתית, אחרים הסתפקו במיזמי בנייה (ולא בשכונה שלמה) המיועדים לציבור הדתי, והיו שלא נזקקו אף לכך. כמו כן לא מעטים בקרבם היו חברים ופעילים לאורך הדורות גם במפלגות חילוניות או משותפות לדתיים ולחילונים,²⁶ וחלק נכבד מהמושבים הדתיים שהוקמו לאחר הקמת המדינה השתייך לגופי התיישבות חילוניים.²⁷

למגוון גורמים, בעיקר בציבור החילוני אך גם בציבור הציוני־דתי, לא הייתה השתלבות מבוקרת זו מובנת, ולעיתים אף הייתה לצנינים בעיניהם. לדוגמה, מאז הקמת זרם החינוך הממלכתי־דתי האוטונומי למחצה, הפועל במקביל לזרם החינוך הממלכתי, יש הפועלים לביטול או לצמצום האוטונומיה שלו, ויש המתנגדים לקביעת סעיף 1 בחוק חינוך ממלכתי התשי"ג-1953, שבו נקבע שמורה בזרם זה חייב להיות דתי באורח חייו.²⁸ מערערים קמו גם נגד שירותם של בני ישיבות ההסדר ביחידות קרביות במחלקות נפרדות.²⁹

בשני העשורים האחרונים גברה ההתנגדות למיזמי בנייה נפרדים לבני הציונות הדתית על קרקע של מנהל מקרקעי ישראל, והיו במתנגדים שאף עתרו נגדה למערכת המשפט, וזה נענה להם בשורה של פסקי דין. בית המשפט המחוזי פסק ב־2009 כי אפשר להקצות קרקעות מדינה למגור מסוים רק אם היא "קבוצת מיעוט בעלת צרכים ייחודיים ואורח

25. לגרעינים התורניים ראו: רייכנר, 2013. ירושלים הפכה ליישוב שבו שיעור בני הציונות הדתית הגדול ביותר בקרב המגדירים עצמם תורניים־לאומיים, דתיים־לאומיים וליברלים מודרניים, ראו למשל: הרמן ואחרים, 2014, עמ' 29, 46, 53, 55, 63, 72.

26. נוימן, 2015, עמ' 273-274.

27. ב־1964 טען יצחק קורן, מנכ"ל תנועת המושבים של מפא"י, ש־60 מתוך 217 המושבים שהיו בתנועתו מאוכלסים בשומרי מסורת, ולכן החליטה תנועתו לספק גם את צורכיהם הדתיים (קורן, 1964, עמ' 348). תודה לד"ר אבי פיקאר על ההפניה למקור זה.

28. לסוגיית היחס העוין לחינוך הדתי ראו: גייגר, 2018, עמ' 60-61. וראו שם את הנחיית ראש המנהל לחינוך דתי, שגם מדריכי המורים לאזרחות בחינוך הדתי חייבים לנהל אורח חיים דתי, ואת ההתנגדות להנחיה זו.

29. כך למשל ראש אכ"א לשעבר האלוף אלעזר שטרן, מבני הציונות הדתית. לאחר ההחלטה על תוכנית ההתנתקות, אם כי הוא הכחיש את הקשר בין החלטתו לבין התוכנית. ראו: הראל, שרגאי ואלון, 2005. אך שר הביטחון דאז, שאול מופז, החליט שלא לאמץ המלצה זו, ראו את הדיווח באתר ערוץ שבע:

<https://www.inn.co.il/News/News.aspx/140758>

חיים נבדל", כמו הבדווים בדרום והחרדים, ואילו הציבור הציוני-דתי "משייך את עצמו לזרם הכללי או לזרם הלאומי (אם כי דתי) במדינה", זרם שהוא הרוב במדינה, וככזה אין הוא זכאי להגנה כגון הקצאת קרקעות לבנייה נפרדת.³⁰ כעבור שנה קבעו שופטי בג"ץ: "יש ממש בטענה שהציבור הדתי-לאומי אינו בגדר קבוצת מיעוט הדורשת הגנה על מאפייניה הדתיים והתרבותיים הייחודיים".³¹

ג. מהשוליים למרכז – מפעלם של הצעירים

הסוציולוג אדוארד שילס פיתח דגם לתיאור יחסי גומלין חברתיים ופוליטיים ולניתוחם, ובמרכז הדגם עומדים המושגים מרכז ופריפריה. לפי שילס, המרכז הוא "ממלכת הערכים והאמונות", כלומר מוקד הכוח של הסמלים והערכים השולטים בחברה.³² אחרים הגדירו את המרכז הגדרה אחרת, ולענייננו ראוי להזכיר את מושג ההגמוניה של אנטוניו גרמשי, המבליט את התוצאה של שליטת מעמד או קבוצה על הסמלים והערכים של כלל החברה: שליטה כלכלית ופוליטית.³³ לכל הדעות הפריפריה מוגדרת על דרך השלילה, כקבוצות הרחוקות מהמרכז או בעלות נגישות נמוכה אליו, ומידת הפריפריאליות החברתית משתנה לפי מידת המעורבות שלהן בפעילות המרכז.³⁴

30. פסק דין השופט משה סובל בעת"מ (י"ם) 1888/09, ג'קי אדרי – חבר מועצת העיר בית שמש נ' שר הבינוי והשיכון, אריאל אטיאס, סעיף 18. קדם לכך פסק דין השופט דן ביין בה"פ (חי') 102/99, בש"א 626/99, שכונה שיתופית של הפועל המזרחי בעמק זבולון וקרית שמואל בע"מ ואח' נ' מינהל מקרקעי ישראל ואח', שבו נענה השופט לדרישת עמותת השכונה הדתית לחייב את מנהל מקרקעי ישראל ואת עיריית חיפה לשנות את המכרז לחכירת מגרשים בשכונה כך שייגביל את הזכויות לזכייה במכרז רק לציבור הדתי כדי לשמור על הצביון הדתי של השכונה, אלא שהוא עשה זאת בעיקר משום שהתחשב בכך שדובר בשכונה ותיקה (הוקמה ב'1943), שמראשיתה נקבע צביונה כדתי, והמגרשים שהועמדו למכרז היו בלב השכונה ולכן עשויים לגרום מתיחות בעתיד בשל שאלת הגישה למגרשים בשבתות ובחגים, ומטעמים מקומיים נוספים. תודה לעו"ד עופר גמליאל על סיועו באיתור פסק דין זה ופסקי הדין בהערות השוליים הבאות.

31. עע"מ 1789/10, אסתר סבא ואחרים נ' מנהל מקרקעי ישראל, פסקה 7. את פסק הדין חיברה נשיאת בית המשפט העליון דורית בייניש, ואליה הצטרפו השופטים מרים נאור ויורם דנציגר. בהסתמכה על פסיקת בג"ץ קבעה ב'2017 השופטת נאוה בן אור: "לציבור הדתי-לאומי אין זכות להקצאות נפרדות מהמדינה ולהיפרדות מרחבית כפויה", עת"מ 15-12-5950, האגודה לזכויות האזרח בישראל נ' רשות מקרקעי ישראל ואח', בכותרת משנה לפני סעיף 81. בעקבות פסקי דין אלו דווח בגלי צה"ל ב'2016 כי היועץ המשפטי לממשלה בודק אם אפשר בכל זאת להקצות קרקעות מדינה לבנייה לציבור הדתי-לאומי, <http://rotter.net/forum/scoops1/279552.shtml> IA

32. שילס, 1975, עמ' 3-17. הציטוט לקוח מעמ' 3.

33. גרמשי, 2004, עמ' 106, 128-129. לדיון על הרקע להתפתחות מושג ההגמוניה אצל גרמשי וריבוי משמעויותיו אצלו ראו שם בהקדמת המלקט, העורך והמתרגם, עמ' 37-39.

34. לסיכום הדיון התאורטי במושגי מרכז-פריפריה ומשמעותם בישראל ראו: שרעבי, 2009, עמ' 14-12, 18-16.

על פי דגם מרכז-פריפריה אפשר לומר כי ההשתלבות המבוקרת תרמה למיצוב הציונות הדתית בפריפריה של החברה היהודית בתקופת המנדט הבריטי ושל החברה הישראלית לאחר הקמת המדינה, אם כי היו קבוצות אחרות שמידת הפריפריאליות שלהן הייתה גדולה משלה, כמו הערבים, החרדים והמזרחים.

להשתלבות המבוקרת היה מחיר פוליטי וחברתי, ונושאי דברה של הציונות הדתית עד לשנות השבעים של המאה ה-20 – ההנהגה הפוליטית, אנשי הקיבוץ הדתי ואנשי אקדמיה ורוח – היו מוכנים לשלם. המחיר הפוליטי היה ויתור על עמדת הנהגה במפעל הציוני וביישוב היהודי בארץ ישראל למען גוש הפועלים בראשות מפא"י על גלגוליה (הברית ההיסטורית), והמחיר החברתי כלל היפרדות מהחברה החרדית³⁵ ודחיקת בני הציונות הדתית לשוליים תמורת השפעה דתית מסוימת על התנועה הציונית, על היישוב היהודי ועל המדינה והסתפקות במילוי הצרכים של בני הציונות הדתית ובטיפול במערכותיהם.³⁶ ואולם, כפי שצינו שילס וגרמשי, מיצוב במרכז או בפריפריה אינו סטטי, וקבוצות ומעמדות יכולים לנוע מהמרכז לפריפריה או מהפריפריה למרכז. החל משנות החמישים והשישים של המאה ה-20 החלה תנועה של הציונות הדתית מהפריפריה למרכז, כשצעירים ציוניים-דתיים, מיעוטם תורניים ורובם בורגנים מבחינת מעמדם,³⁷ כבר לא היו מוכנים להשלים עם מקומם בפריפריה. אגב כך ביקשו הצעירים גם לצאת מהשוליות שלהם בחברה הציונית-דתית (פריפריה בתוך פריפריה). כעת נייחד כמה מילים לכל אחת מקבוצות אלו.³⁸

צעירים תורניים – עד לשנות השבעים הייתה ההנהגה הרבנית מעוטת השפעה, ובקיבוץ הדתי אף הסתייגו הסתייגות עקרונית משיתופם בהנהגה עד כדי הימנעות ממינוי רבנים לקיבוצים והתייצבות נגד החלטות הרבנות הראשית, שהמזרחי והפועל המזרחי היו קשורים אליה. הצעירים התורניים צמחו מקבוצת צעירים מבני עקיבא (גרעין גחלת) שביקשו לחזק את לימוד התורה וקיום המצוות, ואגב כך את השפעת הרבנים, בעיקר הרבנים שהיו קשורים לרבני ישיבת מרכז הרב (והרב צבי יהודה הכהן קוק בראשם), הישיבה שנקשרו אליה. בזכות צעירים תורניים אלו החלה ישיבת מרכז הרב להשפיע על חלקים נכבדים בציונות הדתית, בייחוד מאז מלחמת ששת הימים.³⁹

35. בראון, 2004, עמ' 428-429; בראון, 2015, עמ' 192.

36. גייגר, 2013, עמ' 48; נוימן, 2015, עמ' 324-325, 342-343.

37. מונח זה מוצע כדי להבליט את מרכיב הגיל, להדגיש שהם לא הסתפקו בדתייות תמונה או פושרת בסגנון שרווח בחברה הציונית-דתית עד אז, גם כי רבים מהם היו אז תלמידים בישיבות, וטרם זכו להסמכה לרבנות ולתפקידים רבניים.

38. נקודת המבט הסוציולוגית חשובה להבנת התמונה, ומן הראוי שחוקרי הציונות הדתית יעסקו יותר בשאלות סוציולוגיות ולא יתמקדו כמעט לחלוטין באידאולוגיה שלה. להתמקדות חוקרי הציונות הדתית באידאולוגיה ולמיעוט העיסוק בסוציולוגיה ראו: גייגר, 2014, עמ' 43-44; ליאון, 2009, עמ' 106.

39. גייגר, שם, עמ' 46-47, 49. וראו שם הפניות ביבליוגרפיות.

צעירים עירוניים (בורגנים) – מאז הקמתה נמנו חברי תנועת המזרחי בעיקר עם חוגי הבורגנות. כבר בימי היישוב וגם אחרי הקמת המדינה הייתה הבורגנות חוט השדרה המרכזי של החברה הציונית-דתית, אף אם אתגרו אותה קבוצות אחרות.⁴⁰ הצעירים העירוניים (הבורגנים) שאפו לעסוק בכלל ענייני המדינה ולהשפיע עליהם, להשתלב בתחומי עשייה שדתיים מיעוט עד אז להשתתף בהם, ובמיוחד בהתיישבות, שנחשבה תחום עניין מובהק של העילית (האליטות) וההנהגה. בדרך לקידום שאיפותיהם הם שיתפו פעולה עם רבנים ועם תלמידים של ישיבת מרכז הרב, שחזונו, כאמור, כלל חיזוק רמת ההקפדה על קיום מצוות, הגברת לימוד התורה של כלל הציבור הדתי וקידום השפעת הרבנים וחזון מדינת התורה.⁴¹ עם זה עיקר מענייניהם היו נתונים להשתלבות במעמד הבורגני גם כשהקימו התיישבות יהודית ענפה בגולן, ביהודה, בשומרון, ברצועת עזה ובחצי האי סיני.⁴² מפעל ההתיישבות באזורים אלו, בייחוד ביהודה ושומרון, נבע מהתפעמות הצעירים העירוניים לנוכח השיבה לחבלי ארץ אשר היו ליבת ארץ היהודים בימי קדם, ולא מתפיסה משוחררת או גאולתית, שהיא הניעה את הצעירים התורניים.⁴³

בקרב חוגי צעירים, תורניים ועירוניים כאחד, בלטה הציפייה לשינוי של ממש במעמד הציונות הדתית, ציפייה שהמסגרות לקידומה היו התנועה החוץ-פרלמנטרית גוש אמונים וסיעת הצעירים במפד"ל, שהשפעתן ניכרה במיוחד לאחר מלחמת יום הכיפורים. שתי קבוצות אלו הצליחו למנף שני אירועים בשנות השבעים של המאה ה-20 כדי לחלץ את הציונות הדתית מתודעת שוליים לתודעת הנהגה והובלה: מפעל ההתיישבות ביהודה, שומרון ורצועת עזה מ-1974, שלושה בראשיתו באהדה רחבה בציבור החילוני, כולל בחוגי ההתיישבות העובדת,⁴⁴ והובל על ידי שתי קבוצות אלו, ועליית מנחם בגין והליכוד לשלטון ב-1977, שלוותה בפירוק הברית ההיסטורית ובחבירה פוליטית ראשונה של המפד"ל לימין הישראלי.

ארבעה עשורים לאחר אירועים אלו לא רק שבני הציונות הדתית הצליחו להשתלב כפרטים שילוב של ממש במגוון תחומי עשייה, בייחוד בצבא,⁴⁵ אלא שלפי סקר – יחיד

40. ליאון, 2009, 114-120. ליאון מבחין בעמ' 109-111 בין מעמד בינוני ישן למעמד בינוני חדש, אך הבחנה זו אינה חשובה לענייננו.

41. גארב, 2004; נוימן, 2015, עמ' 374-375; שוורץ, 2003, עמ' 125-134.

42. ליאון, 2009, עמ' 118-124.

43. כהן, 2004, עמ' 462. לשאלת היחס המספרי בין המייחסים משמעות משוחררת לשיח"ע ובין אלו שאינם מייחסים משמעות משוחררת לציונות הדתית ראו: שם, עמ' 463, 468. להתפעמות זו בכלל בציבור היהודי בעקבות מלחמת ששת הימים ראו נאור, 2001, עמ' 29-33, 43-70.

44. כהן, שם, עמ' 462-463. דב שוורץ טען כי ההתיישבות ביש"ע הייתה מעין מנגנון פיצוי לציונות הדתית, אך המנגנון נפגע בעקבות ביצוע תוכנית ההתנתקות ב-2005. ראו: שוורץ, 2008; שוורץ, 2010, עמ' 194-197.

45. לסקירה מעודכנת ולא אקדמית של תופעת השתלבות דתיים בצבא בכלל ובשירות הקבע בפרט ראו: מגל, 2016. שלג, 2000, עמ' 101, כתב: "המוטיבציה לשירות קרבי היא מאפיין ותיק של החברה

בינתיים – מהשנים האחרונות, הם הצליחו לקרב לעמדותיהם ולאורח חייהם פלח לא מבוטל מהציבור היהודי החרדי, המסורתי והחילוני, ויחד להיות כ-22% מכלל הציבור היהודי.⁴⁶ ואולם מן הראוי לשים לב כי קבוצות אלו דימו אחרת את ההשתלבות בחברה הישראלית. לפנינו ביטוי ספרותי לשוני בדימוי ההשתלבות:

ליד הבר הבחנתי באיזה בחור מזוקן שפעם נהגתי להתפלל איתו מנחה, בשולחן שמולי ישבו שתי נערות בחצאיות ארוכות וברחבי הפאב היו פזורות כמה וכמה כיפות צמר גדולות. אילו הזדמן לכאן איזשהו איש חינוך דתי הוא היה יכול לציין לעצמו בסיפוק שהנה, סוף כל סוף הנוער הדתי-לאומי מצליח להשתלב היטב בכל ענפיה של החברה הישראלית. חשוב מאוד, הוא בוודאי היה מוסיף, שדווקא בשעה קשה שכזאת, לנוכח המשבר בציונות ואובדן הערכים, חשוב מאוד שחברה מהציבור שלנו יבלו בפאבים, כי אם אנחנו לא נעשה את זה, אז מי יעשה את זה?⁴⁷

בסיפור שלפנינו מציג המחבר, דרך סיפורו של יוצא לשאלה⁴⁸ המבלה בפאב ומגלה שם בני נוער מהציונות הדתית,⁴⁹ שני היבטים הפוכים של רצון להשתלבות בחברה הרווחים בציונות הדתית. האחד החברתי: רצון לאמץ דפוסי בילוי של החברה היהודית הישראלית כדי להיות נורמלי, והאחר, האירוני בסיפור זה, אידאולוגי וכרוך ברצון להשפיע על חברה זו דרך השתלבות תועלתית בלי להישאב לנורמליות. המחשבה הסרקסטית שהמחבר תולה ב'איש חינוך דתי', שמותר להניח שהוא דמות תורנית, אולי אף רב מחוג ישיבת מרכז הרב ובנותיה, מביאה לידי ביטוי מצד אחד את הכמיהה להשתלבות המשרתת

הדתית-לאומית [...] [ש]מקורו ביצר הקמאי של הציונות הדתית להשתלבות בחברה הישראלית, ובמיוחד בעילות האידיאליסטיות שלה, כלומר בתחומי הצבא וההתיישבות". נוכח מחקרו של גרינבלום, 2016, דומה שהמוטיבציבה לשירות צבאי ניזונה בעיקר משינוי שחל בציונות הדתית ביחס לכוח בשני העשורים הראשונים למדינה, ובאו לידי ביטוי בעיקר לאחר מלחמת ששת הימים. נזכיר כי תנועת הנוער בני עקיבא עודדה בעשורים הראשונים של המדינה את חבריה להתגייס לנח"ל כדי לתרום להתיישבות וכדי לצמצם את הנוקים הרוחניים משירות באווירה החילונית של צה"ל, ולפיכך מעטים היו בני הציונות הדתית שהתגייסו לקבע. ראו שם, עמ' 238-239. התלונות על מיעוט בני הציונות הדתית שאינם משרתים קצינים בקבע נמשכו לפחות עד סוף שנות התשעים של המאה ה-20, ראו כהן, 2012, עמ' 336-340. לתיאור קצר ועדכני של השירות הצבאי של דתיים בעשורים הראשונים למדינה ראו: לוי, עמ' 24-33.

46. הרמן ואחרים, 2014, עמ' 42-44, אך לפי נתוני הלמ"ס המובאים שם, שיעור המגדירים עצמם דתיים נע בין 10% ל-11%. מהמחקר הראשון עולה שהתמיכה באורח החיים ובהשקפת העולם הדתית-לאומית היא נחלת חוגים נוספים בחברה הישראלית, שמהם מסורתיים (כצפוי), אך גם חרדיים וחילוניים.

47. פירר, 2008, עמ' 63.

48. למשמעות מונח זה בהקשר החילוני ראו: גורביץ', 2015.

49. לתיאור ראשוני של תופעת הביילוי של צעירים מהציונות הדתית בפאבים ראו: שלג, 2000, עמ' 54-55.

להתפתחויות בעשור ומחצה לאחר מקר ראו למשל: בריינר, 2012.

את האידיאולוגיה הציונית-דתית, ומצד אחר את ההסתייגות מהשתלבות כצורך חברתי בלבד. במידה רבה לפנינו פער בין תפיסה עצמית של הציונות הדתית כעילית מהפכנית שאידיאולוגיה היא תמצית הווייתה, לבין תפיסה עצמית כמעמד בינוני שאידיאולוגיה היא רק מרכיב אחד בהווייתו וטרוד ב"הבאת פרנסה אשר לא רק מכבדת את בעליה, אלא גם משמשת מקור חיוני לביסוס חיים דתיים משפחתיים יציבים, בסביבה קהילתית החומלת על המסכן, אך גם מעריכה את המבוסס ומעריצה את האמיד".⁵⁰

עוד מוקדם לקבוע זאת נחרצות, אך אפשר כי בעתיד תיחשב שנת 2012 ציון דרך נוסף בתהליך ההשתלבות של הציונות הדתית בחברה הישראלית והפיכתה לחלק חשוב מהמרכז. בשנה זו נהפך נפתלי בנט, בעידודו ובהמרצתו של אורי אורבך, עיתונאי לשעבר וסופר, שהיה אז חבר הכנסת בבית היהודי, ליושב ראש המפלגה. לא היה זה רק שינוי פרסונלי אלא ביטוי למגמה של חלקים הולכים וגדלים של החברה הציונית-דתית להגדיל את אחריותה לכלל אזרחי המדינה. נזכיר כי טרם התמודדותו על ראשות הבית היהודי הקים בנט בשנת 2010 – עם איילת שקד – את תנועת 'ישראל שלי' לקידום הציונות באמצעות הסברה וגיוס דעת הקהל, ובאפריל 2012 ייסד גם מפלגה פוליטית – עם איילת שקד והרב אביחי רונצקי – ששמה הישראליים. התנועה והמפלגה פנו לציבור הרחב ולא למגזר הדתי, ומגמה זאת לא השתנתה גם כשזכה בנט בראשות מפלגה ציונית-דתית. סמלי שעם בחירתו שונתה שמה של המפלגה מאז 2008, הבית היהודי – המפד"ל החדשה (שם שכמו הטרים את העתיד), למפלגת 'הבית היהודי' אגב השמטת הזיקה למפד"ל ההיסטורית, המזוהה עם הציונות הדתית.

כפי שתיאר אשר כהן, בנט הצליח לאחד את פלגי המפלגות של הציונות הדתית והפך את הבית היהודי ממפלגת מחנה המזוהה עם הציונות הדתית, שגם הייתה האלקטורט היחיד שלה, למפלגת מחנה פתוחה. פתיחת המפלגה באה לידי ביטוי בכמה מישורים: היא הצליחה להציב ברשימת המפלגה, בפעם הראשונה בתולדות מפלגה דתית בישראל, מועמדת חילונית, איילת שקד, במקום השלישי (אחרי בחירות מקדימות שבהן סיימה שנייה); היא הציבה חילוני כמועמד הרשימה בבחירות לראשות עיריית בית שמש; היא שריינה ייצוג לנשים ברשימה לכנסת; הפגינה פתיחות מוצהרת ופנתה פנייה מודגשת אל קהל בוחרים שמחוץ למחנה המוגדר; היא הגדילה את מספר חברי הכנסת של הרשימה ל-12 הודות לגיוס קולות מחוץ למחנה הציוני-דתי, בעיקר של ציבור חילוני ומסורתי שתמך בעבר בליכוד, אך גם של עולי חבר המדינות תומכי 'ישראל ביתנו' ושל אוכלוסייה ותיקה, מבוססת וברובה חילונית.

ההתנהלות כמפלגת מחנה פתוחה נמשכה גם לאחר הבחירות, כשבנט הוביל את הבית היהודי לברית פוליטית עם רשימת 'יש עתיד' של יאיר לפיד, והברית הובילה לצירופן

50. ליאון, 2012, עמ' 124-131. הציטוט מעמ' 125.

יחד לממשלת נתניהו אגב דחיקת המפלגות החרדיות, ש"ס ויהדות תורה. בבחירות שלאחר מכן, ב־2015, כבר שולב ברשימה לכנסת עוד מועמד חילוני, ינון מגל, אך הפעם כמועמד משוריין שלא התמודד בבחירות מקדימות במפלגה (קדם לו ניסיון – שנכשל בשל התנגדות גדולה מדי – לשריין מקום לכדורגלן העבר אלי אוחנה). אין לתמוה אפוא על שבבחירות ב־2015 כבר נאבק הליכוד בבית היהודי וגבר עליו במאבק על הקולות מהליכוד שעברו לבית היהודי בבחירות ב־2013.⁵¹

כמו כן הצהיר בנט, כבר מהיבחרו ב־2012, על שאיפתו להתמודד בעתיד על ראשות הממשלה, ובפעם הראשונה הביאה לידי ביטוי דמות מתוך הציונות הדתית את האמונה שהחברה הישראלית בשלה להעמיד בראשה גם איש מהציונות הדתית.⁵² כתחנת ביניים, בבחירות 2015 נשא בנט את עיניו לתיק הביטחון, עוד תפקיד שאיש הציונות הדתית טרם כיהן בו, אך בסופו של דבר היא לא נמסרה לו על אף הסכם טרום בחירות עם נתניהו בשל ירידת כוחה של המפלגה בשליש, לשמונה חברי כנסת.⁵³ לשם כך הציגו בנט והבית היהודי קו תקיף מבחינה ביטחונית (התנגדות לשחרור מחבלים כמפגן של רצון טוב כלפי הרשות הפלסטינית ולחץ לטפל בדחיפות, עוד לפני מבצע צוק איתן ב־2014, במנהרות שחפרו חמאס וארגונים אחרים מרצועת עזה לתוך שטח ישראל) וניצי מבחינת יחסו להתיישבות היהודית ודרישתו להחלת הריבונות היהודית ביהודה, בשומרון ובבקעת הירדן. לשאיפה זו ביטויים גם בהתנהלות הבית היהודי מאז היבחרו של בנט לראשה, ונציין כמה מהם. המפלגה אפשרה למועמדים שאינם דתיים – ואף למועמדים שאינם יהודים – להתמודד בבחירות המקדימות לקראת הבחירות לכנסת ה־20 ב־2015. בנט חתר להשיג בהסכמים הקואליציוניים תפקידים בכירים שאינם מזוהים עם המגזר הדתי, כמו תיק הכלכלה לעצמו בשנים 2013-2015 ותיק המשפטים לאיילת שקד לאחר הבחירות ב־2015. כשר החינוך הוא הותיר על כנה את המנכ"לית הלא־דתית של המשרד, וכשזו עזבה את תפקידה ב־2017 מינה במקומה שוב אדם לא־דתי, ולא איש מאנשי הציונות הדתית. כמו כן הוא הציב למטרה את שיפור ההישגים במתמטיקה, באנגלית, בעברית ובמדעים בקרב כלל התלמידים, והקים את ועדת ביטון לשילוב משמעותי יותר של יהדות המזרח בתוכני הלימוד במערכת החינוך.

כמו כן מן הראוי להבליט במה מיעטה לעסוק מפלגת הבית היהודי בהנהגתו: בענייני דת ובקידום מובלט של האינטרסים של המגזר הציוני־דתי! לדוגמה, במאבקים על השבת בשנת 2017 נמנעו בנט וסיעת הבית היהודי – למעט נציגי האיחוד הלאומי שבסיעה – מהשתתפות פעילה במאבק, והשאירו אותו למפלגות החרדיות, ש"ס ויהדות התורה. כך

51. פסקה זו מבוססת על כהן, 2015; כהן ולזר, 2017.

52. לפי הערכות של עיתונאים, אפשר שגם דמות נוספת מהציונות הדתית, חבר הכנסת יולי אדלשטיין מהליכוד, החלה לשאת עיניה לתפקיד. ראו למשל: בוקר, 2017.

53. ראו: בן פורת, 2015.

נהגו בעוד סוגיות שעלו על סדר היום הציבורי, כמו גיוס נשים לצה"ל ושירות משותף של חיילים וחיילות בתפקידים קרביים.

כל אלו עוררו תגובות נגד וביקורת הולכת וגוברת על פתיחות יתר של הבית היהודי, ובביטויי הביקורת אפשר למנות את פרישת חברים מהמפלגה בבחירות 2015 ואת התמודדותם עם פורשי ש"ס בראשות יושב ראש ש"ס לשעבר אלי ישי ברשימה משותפת, 'יחד', רשימה שלא עברה את אחוז החסימה.

ד. להישאר במרכז למרות השואפים להחזירה לשוליים

לא די לצאת מהשוליים למרכז, צריך גם להישאר בו. על כן מאז שנות התשעים הציונות הדתית עסוקה במאבק להישאר במרכז ולשפר עמדות בו, הן כלפי קבוצות עילית ותיקות שהיו במרכז מימי קדם (ההגמונים לשעבר),⁵⁴ אך עדיין שולטות בתרבות בישראלית משום השפעתן בתחומים מרכזיים (כמו התקשורת, האקדמיה, המשפט, העסקים והצבא).⁵⁵ הן כלפי קבוצות חדשות שהצטרפו אף הן למרכז (כמו החרדים, המזרחים, הנשים והאליטה המשפטית).⁵⁶ קבוצות אלו, במיוחד קבוצות העילית הוותיקות, רואות יריב בציונות הדתית – שכבר היה מי שהגדירה "ההגמונים החדשים"⁵⁷ – בעיקר משום שרובה ככולה אוזנת בעמדות ימניות בתחום הביטחוני-מדיני,⁵⁸ והיא מתאפיינת ב"זהות יהודית-פרטיקולרית, ברתיעה מאוניברסליזם ערכי ובמקרים רבים גם ברמה גבוהה של לאומיות עד כדי לאומנות".⁵⁹ חלק מקבוצות אלו בולטות בתקשורת ובאקדמיה, וכחלק ממאבקן בציונות הדתית הן אינן נרתעות משימוש בהכללות ומיצירת סטראוטיפים שליליים כדי להחליש את מעמדה. סטראוטיפים אלו מייחסים לציונות הדתית כולה תכונות של "הקצנה דתית, הקצנה פוליטית, פונדמנטליזם, משיחיות אקטיביסטית, פגיעה בשלטון החוק, סירוב פקודה המוני והפעלת אלימות מאורגנת בהיקף רחב עד כדי סיכונה הממשי של הדמוקרטיה בישראל".⁶⁰ ומזימה מכוונת, שניסחה צביה גרינפלד כבר ב־2001: "השאיפה העקשנית לכבוש את ישראל מבפנים [...] להשתלט על החינוך, על הצבא, על התקשורת, על כל ממסד אפשרי".⁶¹

54. כהגדרתו של מאוטנר, 2008, עמ' 14-15.

55. אלמוג, 2004, עמ' 35.

56. למאמרים העוסקים בתופעת האליטות החדשות ובזיהוין ראו: בן־רפאל ושטרנברג, 2007.

57. פישר, 2016.

58. הרמן ואחרים, 2014, עמ' 65-67, 227-228.

59. שם, עמ' 229.

60. כהן, 2010, עמ' 87. לדוגמאות משנות התשעים של המאה ה־20 ומהעשור הראשון של המאה ה־21 ראו

שם, עמ' 90-100.

61. שם, עמ' 91.

הסטראוטיפים השליליים של הציונות הדתית ומזימתה' להשתלט על החברה הישראלית באים לידי ביטוי בחידוש לשוני קליט שחדר לשיח הציבורי והאקדמי בעשור השני של המאה ה-21: הדתה.⁶² בשנים הראשונות של העשור ביטא מונח זה את התפיסה – שרווחה כבר קודם לכן – כי בני הציונות הדתית משנים את הצביון של צה"ל מחילוני ליהודי ואף לדתי, ובשם שיקולים פוליטיים ומשיחיים מוכנים לסרב לפקודה הנוגדת את ההלכה, מכפיפים את צה"ל למרותם של רבנים מחוץ לצבא (תאוקרטיציזיה), מרות הגוררת חשש מנאמנות כפולה של חיילים דתיים,⁶³ ואגב כך גם מאיימים על תהליך שילוב נשים בצה"ל, תהליך הנתפס בעיני המצדדים בו כחינוך להנעת ציבור הנשים למרכז החברה הישראלית.⁶⁴ בשנים האחרונות, בייחוד לאחר מינוי נפתלי בנט לשר החינוך ב'2015, חדרה טענת ההדתה גם לתחום החינוך, ובכלל זה למקצוע האזרחות.⁶⁵ נדגיש כי לדעת קבוצות אלו ההדתה אינה רק תוצאה של תהליך הנובע מעצם הימצאותם של חיילים דתיים בצה"ל ומהתחזקות דתית בכלל החברה היהודית, אלא היא מזימה מכוונת מראש,⁶⁶ כפי שטען למשל פרופ' מרדכי קרמינצ'ר, סגן נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה, באתר המכון: "אין להתעלם מאופיים הפוליטי-מפלגתי שיש למהלכים הללו [של הדתה]. בהיותם מכוונים על ידי הציונות הדתית ומשרתים את צרכיה הפוליטיים. מדובר בפוליטיציזיה של הצבא במובן המובהק ביותר ובניצול הצבא לעשיית נפשות לתפיסת עולם פוליטית-אידאולוגית מסוימת, ובעקיפין גם לתנועה פוליטית פרטיקולרית".

כפי שעולה מדברינו עד כה, הציונות הדתית מואשמת בחתירה תחת המכנה המשותף של החברה הישראלית: הדמוקרטיה. איום זה חמור במיוחד בעיני בני העיליות הוותיקות, שפיתחו השקפה שהפכה את הדמוקרטיה לאמונה שבהיבטים לא מעטים דומה לאמונה דתית,⁶⁷ צעד שיצר למעשה כעין עימות בין דתות מתחרות.

-
62. זכות היוצרים של מונח זה שמורה לד"ר ראובן גל. ראו: יזרעאלי, 2013.
63. ראו במיוחד בקובץ של גל וליבל, 2012, שהוקדש כולו לנושא מנקודת מבט עוינת לתהליך מצד רוב הכותבים; לוי, 2014; לוי, 2015. לניתוח ביקורתי של גישת לוי ראו: כהן וזיסר, 2014, עמ' 137-140.
64. ראו למשל: לוי, 2008, 2015, עמ' 248-297; הבר ושרביטברוך, 2013; יפת ואלמוג, 2016. בנייר עמדה של הבר ושרביטברוך בולט הזיהוי של ההדתה עם הציונות הדתית, אף שאפשר להשתמש בו גם בהקשר למעשים של חרדים: פרט להקדמה (עמ' 9-10), כל ההיקריות של המילה 'הדתה' בו נמצאים בסעיף העוסק בהשלכות שירות בני הציונות הדתית בצבא (עמ' 15-20) ואף לא פעם אחת בהשלכות גיוס חרדים (עמ' 20-25).
65. ראו ביטויי הדתה במערכת החינוך, לפי הפורום החילוני: <http://www.hiloni.org.il/hadata-handle/what-is-hadata>. מבחינה מעשית הדרישה היא להקים זרם חינוך נוסף, ממלכת-חילוני, שיהנה מאוטונומיה דומה לזו של החינוך הממלכתי-דתי. את טענת ההדתה בהוראת האזרחות העלה יהודה יערי, עורך לשון של ספר לימוד באזרחות בהוצאת משרד החינוך, שהדליף לתקשורת קטעים מטיטוט ספר הלימוד, ראו: <https://www.haaretz.co.il/news/education/1.2830639>.
66. להסברים אלו ולשלילתם ראו: לוי, 2015, עמ' 10-12.
67. לאמונה הדמוקרטית ראו: אלמוג, 1997; אלמוג, 2004, עמ' 26-33, ולאורך הספר, בייחוד בעמ' 420-522.

רעיון הריבונות והנורמליזציה של הציונות הדתית

א. רעיון הריבונות כמכשול בנורמליזציה ובהשתלבות הציונות הדתית

הסבורים כי הציונות הדתית מאיימת על הדמוקרטיה מתמקדים בטענה שהציונות הדתית אינה מקבלת עליה את רעיון הריבונות הדמוקרטי. קרמניצר, קצת לפני שאמר את הדברים שציטטנו לעיל, טען שאחת הסכנות של ההדחה בצה"ל היא "צמצום, הלכה למעשה, [של] המרחב של הריבונות הדמוקרטית השמור לאזרחים לקבל באמצעות נציגיהם החלטות בנושאים חיוניים"⁶⁸. לא בכדי הזכיר קרמניצר את האיום על הריבונות הדמוקרטית, שכן רעיון ריבונות האדם במישור הציבורי-פוליטי נתפס בעיני רבים מאנשי הרוח החילונים כחלק חשוב מתהליך החילון ומהשתייכותם לקהילה פוליטית דמוקרטית, רכיב חשוב בזהותם כחילונים.⁶⁹ לשיטה זו, הנורמליזציה של הציונות הדתית, ובכללה ההשתלבות בחברה הישראלית, מחייבת אימוץ הן של רעיון הריבונות המודרנית הן של הדמוקרטיה על פי משמעותן המודרנית, המערבית-חילונית, על חשבון השקפת העולם הדתית, כדברי חבר בכיר אחר במכון הישראלי לדמוקרטיה, ד"ר אריק כרמון, מייסדה ושנים רבות אף נשיאה:

כינון היסודות הערכיים של יהודית ודמוקרטיה הוא משימה חסרת תקדים. לשם השלמתה דרושה הברית. השתתת הברית חייבת להיות על מקור הסמכות היחיד בדמוקרטיה. אנחנו, הציונים, שותפים למרד שבו בחרו היהודים להיות אחראים לגורלם. מערכת החוקים היהודיים **חייבת למזער את משקל הדתיות בהכרעות הפוליטיות**. זוהי המטלה שלכם, אחיי הציונים [הדתיים]. אליכם מושטת ידי.⁷⁰

שנה אחר כך תבע כרמון גם להוציא את הא-ל מהשיח הציבורי, ברוח משנת הליברליזם הפוליטי של רולס.⁷¹ הוזה אומר, לדעת שניים מבכירי המכון הישראלי לדמוקרטיה מובן מאליו כי כדי שיהודי דתי יאמץ את רעיון הריבונות החילונית, עליו לצמצם את דתיותו. לכאורה הדין עם הסבורים כי רעיון הריבונות המודרני אינו מתיישב עם רעיון הריבונות היהודי המסורתי מכמה טעמים. ראשית, רעיון הריבונות המודרני אינו נזקק לגיטימציה מהדת להצדקת קיומה של המדינה ומתייחס לדת ולמוסדותיה כאל גורמים חיצוניים למדינה, שלא כרעיון הריבונות היהודי המסורתי, המזקיק לגיטימציה של הדת לקיומה של

68. קרמניצר, 2014.

69. כ"ץ וקידר, 2015, עמ' 431-432.

70. כרמון, 2013. ההדגשה שלי.

71. לדיון על דרישה זו של כרמון, על רקעה ועל תגובות עליה ראו: גייגר, 2016, עמ' 86 והערה 263.

המדינה ומתייחס לדת ולמוסדותיה כאל גורמים פנימיים במדינה. כמו כן רעיון הריבונות המודרני מוביל למדינה ריכוזית, המנהיגה חוק אחד לכל האזרחים ומחילה אותו על טריטוריה מוגדרת, והטריטוריה היא שקובעת את ההשתייכות למדינה, קרי את האזרחות, את הריכוזיות ואת הטריטוריאליזם, ששלושתם נעדרים מרעיון הריבונות היהודי המסורתי, המחיל חקיקה ואזרחות לפי הלאום והדת.⁷²

לפיכך הפער בין רעיון הריבונות המודרנית לבין רעיון הריבונות המסורתי הוא הבסיס המרכזי לאימוץ הטיעון החילוני של סתירה מחויבת בין יהדות לדמוקרטיה.⁷³ למעשה, התבססות על רעיון הריבונות המודרני משמעו נורמליזציה של מדינת ישראל מבחינת התשתית הפוליטית, ואילו הציונות הדתית העניקה משמעות דתית ייחודית למדינת ישראל, בין שזו משמעות דתית הקשורה להיותה חלק מהתהליך המשיחי-גאולי, בין שזו משמעות דתית אחרת.⁷⁴

אם כך הם פני הדברים, נראה שהציונות הדתית אכן תצטרך לבחור בין נאמנות לעקרונותיה הדתיים, בחירה העלולה לדחוק אותה חזרה לשולי החברה הישראלית, לבין קבלת רעיון הריבונות המודרני כפי שהוא (וגם את המשתמע ממנו), בחירה שאומנם תסייע להשאיר את הציונות הדתית במרכז, אך תאלצה להפוך את המרכיב הדתי שלה למשני ביחס למרכיב הדמוקרטי המודרני. אלא שבמקום אחר הראינו כי טיעון הסתירה המחויבת בין יהדות לדמוקרטיה אינו מחויב המציאות,⁷⁵ וכפי שנראה להלן, הפער **בפועל** בין רעיון הריבונות המודרני לבין העמדה הרווחת בציונות הדתית מצומצם ביותר.

יש המציגים את האיום של החברה הציונית-דתית על הריבונות כנובע ממאפיינים שהתפתחו אצלה במיוחד לאחר מלחמת ששת הימים: השפעת רבנים בכלל וחוג ישיבת מרכז הרב בפרט, נטייתה למשיחיות רדיקלית פעילה (שמשמעה קידום הגאולה בהתעלמות משיקולים הנתפסים ריאליים), העמדת ארץ ישראל כערך עליון וכציוויו דתי מרכזי ותהליך הקצנה דתית שהיא עוברת (ולו שני היבטים: האחד, הקפדה על הלכות דתיות שלא הקפידו עליהן בעבר; האחר, אי-הכרה במקור סמכות נוסף על התורה).⁷⁶ על רקע מאפיינים אלו

72. גייגר, 2016, עמ' 38-39.

73. שם, עמ' 94-96. לטיעון הסתירה הדתי ראו שם, עמ' 97-100.

74. להצדקות אלו ולמשמעותן ראו שם, פרק שני.

75. שם, עמ' 100-106.

76. ראו למשל: דוניחיא, 1997, 2012; רוט, 2014, עמ' 31-41 (דבריה ממוקדים בתנועת גוש אמונים, אך אפשר ללמוד מהם גם על חוג ישיבת מרכז הרב בגלל ההשפעה הרבה שלה על גוש אמונים. רוט סקרה גם את דברי המייחסים לציונות הדתית מאפיינים אלו). להמשגת המשיחיות ה'בעייתית' שבציונות הדתית כרדיקלית-אקטיביסטית ראו: דוניחיא, 1997, עמ' 441-443; דוניחיא, 2002, עמ' 198-199. שלמון, 2010, עמ' 250-251, חלוק על רבים מחוקרי הציונות הדתית המייחסים לה מאפייני משיחי, ולדעתו היא הייתה בעיקרה בעלת תפיסה גאולתית, "שהיא בתוך ההיסטוריה, המאפשרת לדבר על גאולת האדמה, על גאולת הארץ ועל גאולת העם גם כביטויים מושאליים", ורק בית המדרש של הרב קוק הוא בעל תפיסה משיחית. החזון המשיחי לא נתפס בעייתי במיוחד כל עוד הוא לא חייב אקטיביזם המתעלם משיקולים

התגלו מקרים שרבנים הורו לאנשי כוחות הביטחון שלא לציית לפקודות הנתפסות כנגודות את ההלכה (כמו השתתפות באירועים הכוללים שירת נשים או שירות קרבי עם חיילות) או לפקודות המורות על פינוי יישובים ביהודה, בשומרון וברצועת עזה בשל איסור דתי, הקשור בחלקו לתפיסתם את הפינוי כחבלה בהתגשמות תהליך הגאולה.⁷⁷ ואולם האיום שהציונות הדתית מאיימת לכאורה על הדמוקרטיה ועל רעיון הריבונות המודרני התברר בפועל כמצומצם וכזניח ממה שהעריכו. חוקרים דתיים הצביעו על שתי סיבות לצמצום, אך הן לא נשקלו (דיין, או כלל לא) על ידי החוששים מאיום זה: התעלמות מהיבטים תאולוגיים פנים-דתיים המאזנים היבטים אחרים העלולים לאיים על הדמוקרטיה, והערכת יתר של השיקול האידיאולוגי ושל נושאי הלפיד האידיאולוגי, בייחוד רבנים, בכלל השיקולים של רוב בני הציונות הדתית.

חוקרים הצביעו על רעיון ה'ממלכתיות' (במלעיל) בציונות הדתית, המעודד השתלבות במדינה ומעניק יחס דתי חיובי למדינת ישראל ולרשויות השלטון שלה,⁷⁸ כגורם פנימי המאזן מרכיבים אחרים העלולים להוביל לאי-ציות, לסרבנות ואף לאלימות. חוקרים סברו שרעיון זה הוא הסבר מרכזי, אם כי לא יחיד, למניעת תופעות נרחבות של אי-ציות, סרבנות ואלימות פיזית ולגינוי ביטוייהן המעטים, שנראו בכמה מצבי משבר מבחינת הציונות הדתית: בהסכם השלום עם מצרים (1979), בפינוי ההתיישבות בחצי האי סיני (1982), בפרשת המחתרת היהודית (1984), בהסכמי אוסלו (1993-1995) ובפינוי יישובי רצועת עזה וצפון

הנתפסים כריאליים בדרך למימוש החזון. כמו כן בשנים הראשונות של המדינה היו נטיות משיחיות אוניברסליות מצויות בזרמים ציוניים מרכזיים, ולא רק בציונות הדתית, והשפה המשיחית הייתה בשימוש בחוגים רחבים ביישוב היהודי (ראו למשל: דון'יחיא, 1997, עמ' 445-446; דון'יחיא, 2002, עמ' 202-203). כך שלפחות בתקופה זו המשיחיות בציונות הדתית לא מנעה השתלבות בחברה. המשיחיות הנתפסת בעיני העיליות הוותיקות בעייתית ומקשה על השתלבות הציונות הדתית בחברה הישראלית היא המשיחיות שמבליטה את הייחודיות של העם היהודי ושל הלאומיות היהודית (להיבטים אלו ראו: דון'יחיא, 1997, עמ' 443-444; דון'יחיא, 2002, עמ' 200), ואילו הם מבקשים להבליט את המשותף לעמים ולתרגם את הייחודיות של הלאומיות היהודית לכינון מדינת מופת מבחינה חברתית ומבחינה מוסרית. לפי הפרשנות המשיחית, החילונית – שהיא התופעה ה'נורמלית' בעיני רבים בחברה החילונית – נתפסת כתופעה זמנית שאין להשלים עימה. ראו: שוורץ, 1999, 3. לאי-השלמה עם החילון שתי השלכות על שאלת ההשתלבות: האחת היא מורת רוח בחלק מהציבור החילוני מהיעדר השלמה עם ערכיו ועם זהותו (על חשיבות החילון לאינטלקטואליים חילונים ראו: כ"ץ וקידר, עמ' 432). השלכה השנייה היא מידת הצורך של בני הציונות הדתית להשתלב בחברה שמרכיבה המרכזי, החילונית, נתפסת זמנית, בייחוד לנוכח תחזיות המנבאות רוב דתי-חרדי בחברה היהודית כבר בדור הבא (ראו למשל: ביסטרוב וסופר, 2010, על מגמת איבוד הרוב החילוני עד 2030).

77. ראו למשל: דון'יחיא, 1997, עמ' 445-446; דון'יחיא, 2002, עמ' 203-202.

78. להצגת רעיון הממלכתיות ולהתפתחותו ראו: רוט, 2014, עמ' 43-84. לגוני הממלכתיות שהתפתחו אחרי פטירת הרב צבי יהודה ראו: גייגר, 2016, עמ' 451-454.

השומרון (2005), בפינוי בתים בעמונה (2006),⁷⁹ ולדעתנו אף בפינוי יתרת היישוב ב-2017. אך גם אחרי שרעיון ה'ממלכתיות' הראה את כוחו כמרכיב ממתן בציונות הדתית, חוקרים, גם דתיים, עדיין חוששים שבעתיד לא יוכל מרכיב זה לבלום מרכיבים אחרים העלולים להוביל לאי־ציות, לסרבנות ואף לאלימות,⁸⁰ מפני שרעיון זה אינו מובן להם כראוי או משום שהם ממעטים ממשקלו וממרכזיותו.⁸¹ לחשש זה השלכות מעשיות, כעולה מדברי שני חוקרים דתיים: "דומה שהחששות [מפני האיום על הדמוקרטיה] הם רציניים, ודי בהם כדי לאפס את הרווחים שצוינו לעיל [עשייה ומעורבות חברתית, פטרויות ונאמנות לארץ ולמדינה]"⁸², ועל כן אין למדינה אינטרס לחזק את הציבור הדתי־לאומי. יואב שורק כבר העיר בראשית המאה ה-21:

מושכל יסוד שאינו זקוק להוכחה מבחינת התרבות האקדמית בישראל הוא שהציונות הדתית – ובפרט המרכיבים המשיחיים שבה – מהווים איום על המשטר וסכנה לדמוקרטיה. מרכיב חיוני בתפיסה זו היא ההנחה שלעומת הוויכוח הפוליטי הרגיל המתנהל בארץ בין ימין לשמאל, רווי העיסוק הפוליטי של הימין הדתי במרכיבים דתיים, ולפיכך הם בעלי אופי 'מוחלט' ולא בר ויכוח.⁸³

כפי שציון שורק אל נכון, האיום לדמוקרטיה נשקף, לידים של חוקרים אלו, לא רק מצד המרכיבים המשיחיים שבה' אלא מצד הציונות הדתית כולה, אף על פי שהחברה הציונית הדתית מגוונת וגיוון זה הולך וגדל עם השנים. מחקרים משני העשורים האחרונים מלמדים שגיוון זה רב יותר ממה שהיה מקובל לחשוב (או שהוא הלך והתרחב עם השנים), והפערים בין הקבוצות השונות בחברה הציונית־דתית במאה ה-21 רבים עד כדי כך שיש התוהים אם עדיין מדובר בציונות־דתית אחת או ב'ציוניות־דתיות' שונות, כמעט ללא מכנה משותף.⁸⁴

79. כהן 2004 וכהן, 2010 נדרש לשתי הסיבות, וכך נהג גם ליאון, 2009, עמ' 125-131. האיזון הפנימי בין ערכים שונים בציונות הדתית נידון אצל פישור, 2007, עמ' 402-403; רוט, 2014, עמ' 33-39; גייגר, 2016, עמ' 264-266. הלינגר והרשקוביץ, 2015, המשיגו איזון זה כ'איזון תאולוגי־נורמטיבי', ראו עמ' 11, 22-23, 70, 115, 150, 177, 204, 211-212, 247, 257, 260-262, 271, 279, 285, 287.

80. הלינגר, מווס וריינהולד, 2014, עמ' 73; הלינגר והרשקוביץ, שם, עמ' 286. המחקר הראשון מבוסס על רעיונות עומק עם 37 מראיינים מהחברה הציונית הדתית, בעיקר מיהודה ושומרון. המחקר השני נסמך בנקודה זו על הראשון.

81. רוט, 2014, עמ' 33-39.

82. סטטמן וספיר, 2014, עמ' 243.

83. שורק, 2004, עמ' 478.

84. שלג, 2000, היה הראשון שהדגיש את הגיוון בחברה הציונית הדתית. וראו עוד: כהן, 2004; כהן, 2004; כהן, 2010; ליאון, 2009; גייגר, 2013; הרמן ואחרים, 2014, פרקים 2 ו-1.

הטענות באשר לאיום על הדמוקרטיה, לדחיית רעיון הריבונות, למשיחיות רדיקלית-אקטיבית ול'הקצנה דתית' נוגעות למעשה להשקפת העולם של קבוצה המכונה תורניים-לאומיים או חרדים-לאומיים (שם זה נתנו להם מתנגדיהם),⁸⁵ המוערך ב'12-14 אחוזים מהציבור הדתי בלבד.⁸⁶ אך גם קבוצה זו אינה הומוגנית,⁸⁷ ורק חלק ממנה אוהז בעמדות העלולות להוביל לאלימות של ממש במצב משברי מבחינתה, כמו הוראה לפינוי נרחב של יישובים ביהודה ושומרון. יתר על כן, אף שרבים רבים מקבוצה זו מאיישים משרות חינוכיות רבות בחינוך הציוני-דתי, הרי שהשפעתם על כלל הציבור הציוני הדתי מוגבלת.⁸⁸ עוד נוסף כי חלק מהחוקרים סבורים כי גיוון זה מסביר מדוע היקפי האיצייות, הסרבנות והאלימות הפיזית לא היו ניכרים גם באירועי המשבר ב'40 השנים האחרונות שהוזכרו לעיל.⁸⁹ נמצאנו למדים שאין דרך לשכנע את החוששים מהאיום הציוני-דתי על הדמוקרטיה שחששם מופרז, לפחות עד שיתגשם תרחיש שרבים בשמאל הישראלי מייחלים לו, של פינוי נרחב של יישובים ביהודה ושומרון, והציבור הציוני-דתי יוכיח אז שהוא אינו פונה לאפיקי אלימות, סרבנות ואיצייות. ממילא לא תיתכן, לפחות עד אז, השתלבות מלאה של הציבור הציוני-דתי בחברה הישראלית, קרי נורמליזציה, אלא אם כן ישיל מעצמו אמונות יסוד שלו, וייתכן שגם אז יימשך החשד כלפיו מחשש שהשלת אמונתו היא מן השפה ולחוץ.

ה. הגות רבנית ורעיון הריבונות

בתת-סעיף זה ובבא אחריו אנו מבקשים להעיר כמה הערות על רעיון הריבונות בציונות הדתית.

רבני הציונות הדתית נוטים להבחין בין ריבונות הקב"ה לבין ריבונות אנושית. ריבונות הקב"ה מוחלטת, ואילו הריבונות האנושית מוגבלת, שכן היא אינה יכולה לסתור את הנחיות הריבון העליון, הקב"ה, אך היא עדיין קיימת.

את רעיון ריבונות העם פיתח הרב שאול ישראלי, מבכירי תלמידי הראי"ה קוק, שהניח את התשתית לרבות מהסוגיות בתחומי דת ומדינה, שבדבריו שלהלן טען כי העם הוא מקור סמכויות השלטון והוא יכול לבחור לעצמו את המשטר המתאים לו:

85. כפי שהעירו כהן, 2004; כהן, 2004; כהן, 2010; ליאון, 2009. למאפייני הקבוצה התורנית-לאומית (חרדית-לאומית) ראו: מוזס, 2009, עמ' 70-84; גייגר, 2013, עמ' 58-63, 74-75; גייגר, 2016, עמ' 450-454; נוימן, 2015, עמ' 345-361.

86. הרמן ואחרים, 2014, עמ' 44 והערה 76.

87. שם, עמ' 238-241. מאז פטירת רבם ומנהיגם, הרב צבי יהודה קוק, ב'1982, קבוצה זו אינה הטרוגנית גם באשר לרעיון הממלכתיות. ראו: דון'יחיא, 1997; דון'יחיא, 2002; רוט, 2014, עמ' 70-84; גייגר, 2016, עמ' 451-454.

88. נוימן, 2015, עמ' 346-348.

89. כהן, 2004; כהן, 2010; ליאון, 2009, עמ' 125-131.

אבל כל שהעם עצמו מסכים למנותו, ע"י בחירות או באיזו שהיא צורה אחרת, אין צורך לשום נביא וסנהדרין, אלא ודאי חל המינוי ויש לו תוקף ודין מלך, כי מכיון שהעם הסכים לשררה זו, מה לנו עוד [...] וכמו"כ [= וכמו כן] י"ל [= יש לומר] בענינו שבמינוי מלך מרצון חלה עליו תורת מלך לכל הדברים, חוץ ממה שנאמר במשפט המלוכה שבשמואל שבזה לתי[רוץ] אחרון שבתוס' הנ"ל [בסנהדרין כ ע"ב] אין חל באופן זה [...] ומעתה יוצא שכל המינויים הממלכתיים שיעשו בישראל בדרך של בחירות שבהם יכריע רוב העם יהא להם תוקף וסמכות. ומסתבר לפענ"ד [= לפי עניות דעת] שכשם שיכולים למנות איש אחד כראש וכשופט, כמו"כ אפשר למנות מועצה שביחד יהיו לה הסמכויות הללו, ול"ז [= ולפי זה] נראה כי מועצת ממשלה שתבחר בדרך של בחירות נכונות יהא לה סמכות להנהלת האומה כאותה סמכות שהי' למלך ישראל.⁹⁰

בסוף דבריו גזר הרב ישראלי אפוא את עקרון שלטון העם מרעיון ריבונות העם, ובכך מעניק לגיטימציה למשטר דמוקרטי. דבר זה ראוי לציון, שכן הרב ישראלי, בדומה לרבנים חרדים אשר שללו את הדמוקרטיה,⁹¹ רחש חוסר אמון לטיב שיקול הדעת של הבוחרים ושל הנבחרים והעדיף משטר שאת ראשיו מנהיגים רבנים, ואף על פי כן סבר, בדומה לרבנים ציוניים-דתיים שהסתייגו מהדמוקרטיה, שאין לכפות על העם משטר שהוא אינו רוצה בו.⁹² הרב ישראלי הוסיף וטען שהעם הוא שקובע אלו תפקידים להטיל על השלטון, אילו סמכויות להעניק לו:

[...] מוכרח שסמכות המלך אינה קבועה ועומדת בדיני התורה, וכל עיקרה תלויה היא במידת הסמכות שניתן לה מאת העם או באי הכח שלו (בישראל – הסנהדרין), בזמן המלכות. וכל עם ועם, וגם ישראל בכלל זה, הרשות נתונה בידם למנות להם מלך ולמסור לו את הסמכויות שימצאו לנכון, עפ"י תנאי החיים שלהם. ובמידה זאת שנמסרו לו הזכויות זכה בהם, וכל מה שעושה במסגרת סמכויות אלה דינו דין בין מה שנוגע לדיני ממונות ובין מה שנוגע לדיני נפשות.⁹³

לשיטתו, כל הנאמר לעיל תקף גם באשר למדינת ישראל החילונית, דבר שאינו מובן מאליו בקרב הרבנים החרדים:⁹⁴ "סמכויות אלה, כיון שכל עיקרם [כך במקור] מהסכמת העם, יכולות להינתן גם לממשלה ולנשיא ואין לסמכויות אלה שום גבולות מוגדרים, רק

90. ישראל, 2000, עמ' טד-סה.

91. הלינגר, 2012, עמ' 573-576; בראון, 2012, עמ' 64-73.

92. גייגר, 2016, עמ' 294-297.

93. ישראל, 2000, עמ' פג-טז.

94. כך חשבו למשל הרב מבריסק, ר' יצחק זאב סולובייצ'יק (הרי"ז), והרב אלעזר מנחם שך, שפקפקו בסמכות השלטון החילוני במדינת ישראל, בייחוד להוציא למלחמה, ראו: בראון, 2015, עמ' 196-199, 219-217.

[=אלא] שיהא משום תיקון העולם.⁹⁵ הענקת הסמכות לפעול על פי הרשאת העם מוגבלת לניצולה אך ורק ל'תיקון העולם', מונח הלכתי שאינו מאפשר לפעול בניגוד להלכה.⁹⁶ בכך נפתח הפתח שלא לציית לחוק או להוראת השלטון (כגון לפקודה צבאית) הנוגדת את ההלכה,⁹⁷ כפי שהתריעו החוששים מהאיום הציוני-דתי על הדמוקרטיה. אכן, לאחר הסכמי אוסלו חתם הרב ישראלי עצמו, עם רבנים בכירים אחרים, על כרוזים שבהם נאסר על אנשי כוחות הביטחון לפנות שטחים, יישובים ובסיסים צבאיים ביהודה, בשומרון וברצועת עזה,⁹⁸ ואחר כך היו רבנים שתמכו בסירוב דומה לקראת יישום תוכנית ההתנתקות.⁹⁹ אלא שאין בעמדה עקרונית זו משום איום ממשי על רעיון ריבונות העם ועל המשטר הדמוקרטי מכמה טעמים.¹⁰⁰ האחד, מספר המקרים שכלל הרבנים הציוניים-דתיים מסכימים שחוק או הוראה שלטונית מחייבים אי-ציית וסרבנות מועט ביותר. אפילו במצב שנתפס בעיני רובם ככולם של רבני הציונות הדתית נגד את הדת, כפי שהיה בתקופת תוכנית ההתנתקות, רבנים לא מעטים נמנעו מלהורות, לפחות בפומבי, על אי-ציית או על הפרת חוק או הוראה שלטונית. טעם שני הוא שבמקרים יחידים אלו הדגישו הרבנים הציוניים-דתיים שמדובר באי-ציית או בסרבנות לחוק או להוראה שלטונית מסוימת, ולא לעצם המשטר הדמוקרטי. טעם שלישי הוא שאפשר לבסס אי-ציית וסרבנות מטעמי מוסר לחוק או להוראה שלטונית על הגות פילוסופית ודמוקרטית, כפי שנהגו חלק מהרבנים שתמכו באי-ציית ובסירוב לתוכנית ההתנתקות,¹⁰¹ שהתוודעו להגות זו דרך עולים מארצות הברית, שהכירו אותה בארץ מולדתם.¹⁰² אומנם אפשר לטעון כי הנמקה המבוססת על הגות חוץ-תורנית היא רטורית ולא מהותית, לפחות אצל חלק מהרבנים,¹⁰³ אך לכל הפחות עצם השימוש בה בפומבי ובאוזני תלמידים יש בה משום הכרה במרכזיות הדמוקרטיה לחברה הישראלית, כולל בני הציונות הדתית. טעם רביעי הוא שגם רבנים שתמכו באי-ציית

95. ישראלי, 2000, עמ' פו.

96. גייגר, 2016, עמ' 203, ומקורות שם בהערות 55-56.

97. לדיון כלל בנושא ראו: שם, עמ' 219-266.

98. על כרוזים אלו, על רקעם ועל משמעותם ראו: הלינגר והרשקוביץ, 2015, עמ' 114-141.

99. להשתלשלות האירועים ולדעות השונות בנושא ראו: שם, עמ' 161-208.

100. בפסקה זו צועדים אנו בעקבות ליבמן, 1994, עמ' 13, שטען: "כל סכנה אינה נשקפת למערכת הדמוקרטית כל עוד דברים מסוג זה [מסתירה בין החוק לבין התפיסה המוסרית שאדם מאמין בה] אינם מתרחשים לעתים קרובות מדי, או כל עוד אין אנשים רבים מדי שהחוק אינו מתיישב עם מצפונם. בחיי מעשה לא קיימת איהתאמה מיוחדת או גדולה בין הלכה לדמוקרטיה, מפני שההלכה היהודית ניתנת לפרשנות".

101. גייגר, 2016, עמ' 258-259, 282-285; הלינגר והרשקוביץ, עמ' 141-146.

102. שורק, 2004, עמ' 485.

103. כדעתם של הלינגר והרשקוביץ, 2015, עמ' 198, באשר לרב זמן מלמד. המעיין בדברי הרב הנקין, שלא הוזכרו אצל הלינגר והרשקוביץ, שעלה בעצמו מארצות הברית, יבחין שנקט עמדה התואמת את הגות האי-ציית האזרחי. ראו דבריו אצל גייגר, 2016, עמ' 263-264, 284-285.

ובפעולות מחאה הציבו קו גבול ברור: איסור נקיטת אלימות פיזית כלפי הכוחות המפנים.¹⁰⁴ בהקשר זה חשוב לציין ששני מעשים חמורים שאירעו ב־17 באוגוסט 2005, היום השלישי להוצאת תוכנית ההתנתקות לפועל, הרג ארבעה פועלים ערבים באזור התעשייה שילה בידי תושב שבות רחל וההצתה העצמית למוות של ילנה בוסינובה מקדומים במחאה על ביצוע תוכנית ההתנתקות,¹⁰⁵ לא נתפסו כדגמים לחיקוי בקרב תומכי האי־ציות והסרבנות, כולל בקרב רבנים, לא בעת התרחשותם ולא לאחר מכן.

נמצאנו למדים שלא רק רעיון ה'ממלכתיות' משמש גורם מרסן לאי־ציות, לסרבנות ולאלימות פיזית בציונות הדתית, אלא גם עקרון שלטון העם כפי שהוא נתפס בעיני רבני הציונות הדתית. אך לא סביר שעובדה זו תסייע להפיג את החשש מפני האיום של הציונות הדתית על הדמוקרטיה, ולכן שאין בו כדי לסייע להשתלבות בחברה הכללית ולנורמליזציה של הציונות הדתית.

נוסף כי תפיסת הריבונות שהוצגה לעיל ועקרון שלטון העם הם נדבכים מרכזיים בתפיסה שאפשר לכנותה דמוקרטיה יהודית, מונח שכנראה הציע בפעם ראשונה כחזון הרב אלישע אבינר,¹⁰⁶ ואחר כך השתמש בו משה הלינגר לתיאור ביקורתי על המצוי בציונות הדתית.¹⁰⁷ תפיסת הדמוקרטיה היהודית מאמצת אסטרטגיה של התמודדות עם המודרנה שיש המכנים "שחזור", ולעומתם יש המכנים אותה "הרחבה והשתלטות".¹⁰⁸ לפי אסטרטגיה זו, הערכים המודרניים – הדמוקרטיים, במקרה שלנו – מתפרשים מחדש על ידי המסורת הדתית ומותאמים אליה, ולמעשה ה"שחזור" מאמץ את הערכים המודרניים לא כפי שהם, אלא אחרי שחלו בהם שינויים והתאמות, כלומר בהרחבת המסורת הדתית ובהשתלטותה על הערכים המודרניים. לפי תפיסה זו, אין סתירה מושגית בין נורמליזציה בהווה לבין חזון הגאולה העתידי, ועל כן אפשר להיאחז בזו בלי לזנוח על זו. תפיסה זו טרם נוסחה במסמך אחד שיטתי ועקיב, ולכן היא אפשרות בהתהוות הממתינה לניסוח ראשוני.¹⁰⁹ אפשר להניח שגיבוש תפיסה זו יסייע לצמצם את המתח בין היהדות לדמוקרטיה בכלל ובין תפיסת הריבונות המודרנית לתפיסת הריבונות בהגות הציונית־דתית.

104. לדיון על גבולות המחאה והאי־ציות ראו: גייגר, שם, עמ' 256–264. הלינגר והרשקוביץ, 2015, עמ' 240, מציינים רק מקרה אחד של רב שלא שלל אלימות פיזית, אך רב זה, הרב יצחק גינזבורג, אינו מרבני הציונות הדתית, אף שחלק מתלמידיו שייכים לחברה זו.

105. רוט, 2014, עמ' 398–399.

106. אבינר, 1996, עמ' 69.

107. הלינגר, 2002, עמ' 357–360. המעניינים בדברי אלישע אבינר והלינגר יבחינו בהבדלים מסוימים ביניהם בכל הקשור למרכיבי 'הדמוקרטיה היהודית'.

108. אחיטוב, 1999, עמ' 101–102; ליבמן ודון־יחיא, 1983, עמ' 185.

109. לכמה מרכיבים אפשריים שלו ראו: גייגר, 2016, עמ' 396–397, 448–449.

1. החינוך הדתי ורעיון הריבונות

תוכנית הלימודים באזרחות ובהיסטוריה בחינוך הדתי עוסקים ברעיון הריבונות בהוראת האזרחות. לנוכח הנאמר לעיל, חשוב לציין כי בעיצוב תוכניות לימודים אלו לא השתתפו רבנים (לפחות לא מתוקף תפקידם).

במאה ה־21 תוכנית הלימודים באזרחות משותפת למערכות החינוך הממלכתי, הממלכתי־דתי, הערבי והדרוזי.¹¹⁰ רעיון הריבונות נלמד בהן בקצרה כמרכיב בהגדרת המושג מדינה ועל פי המשמעות המודרנית של הרעיון.¹¹¹ כך, למשל, ההצדקות לקיומה של המדינה הן ההצדקות ההיסטוריות, הלאומיות והמשפטיות להקמת מדינת ישראל המזכרות בהכרזת העצמאות וההצדקות הדמוקרטיות לקיומן של מדינות לאום, אך נעדרת ההצדקה הדתית לקיומה של המדינה.¹¹² היעדרות ההצדקה הדתית כעת בולטת בהשוואה לתוכנית לימודים משנות השישים של המאה ה־20, שקבעה במטרות הידע וההבנה: "התלמיד ידע ויבין את הבסיס לתפיסת מדינת ישראל בתהליך הגאולה";¹¹³ ולמטרות אלו כעבור כעשור: "משמעותה הדתית של מדינת ישראל".¹¹⁴

תוכנית הלימודים החדשה בהיסטוריה לחינוך הממלכתי־דתי שילבה בפעם הראשונה את מושג הריבונות כמוקד הוראה בנושא כינון השלטון במדינת ישראל,¹¹⁵ אך תוכנית ההלימה, המגדירות את החלק מתוכנית הלימודים שייילמד בפועל, שפורסמו מאז שנה"ל תשע"ה, השמיטו את העיסוק בנושא לימוד זה, ובעקבותיו גם את מושג הריבונות.

כמו כן ראוי לציין שהמשמעות הדתית, משמעות משיחית־גאולית שניתנה למדינת ישראל, הלכה והתדלדלה במהלך השנים. בתוכנית הלימודים בחינוך הממלכתי־דתי משנות השבעים של המאה ה־20 נקבע כי אחת ממטרות הוראת ההיסטוריה היא: "ליצור הבנה, שהרעיון המשיחי של גאולת עם ישראל וגאולת האנושות משמש כאמת מידה עקרונית להערכת העבר וההווה".¹¹⁶ כשני עשורים לאחר מכן נקבע כי מטרת החינוך הממלכתי־דתי כעת היא זו: "התלמידים יראו בהקמת מדינת ישראל אירוע היסטורי חשוב בתולדות העם היהודי, אירוע שבא להגשים את הבטחת ה' לעמו".¹¹⁷ הזיקה לגאולה כעת אינה מפורשת אלא רמוזה בסוף המשפט, במילים "הבטחת ה' לעמו". כ־20 שנה לאחר מכן הושמט

110. לאיחוד תוכניות הלימודים והשלכותיו על החינוך הממלכתי־דתי, ראו: גייגר, 2018, עמ' 51-53.

111. משרד החינוך, 2015, סעיף 1; משרד החינוך, 2015, עמוד 3.

112. אם כי היא מופיעה בקצרה במהדורה המתוקנת של ספר הלימוד שהוציא לאור משרד החינוך, ראו: אשכנזי ואחרים, 2016, עמ' 53. אזכור זה משמש כאחד הנימוקים לטענת ההדחה בהוראת האזרחות.

113. משרד החינוך, 1967, עמ' 19.

114. משרד החינוך, 1976, עמ' 28.

115. משרד החינוך, 2010, עמ' 80.

116. משרד החינוך, 1975, עמ' 6 (לכיתות ו-ט); משרד החינוך, 1979, עמ' 4 (לכיתות י-יב).

117. משרד החינוך, 1994, עמ' 5.

גם רמז זה.¹¹⁸ גם במחשבת ישראל נושא הזיקה האפשרית בין מדינת ישראל לתהליך הגאולה הוא כעת נושא בחירה בלבד.¹¹⁹

בהשמטת הזיקה בין מדינת ישראל לתהליך הגאולה במטרות ההוראה באזרחות ובהיסטוריה אימץ החינוך הממלכתי-דתי את המדיניות שנקטו כמה וכמה הוגי דעות בציונות הדתית, של הצנעה או הסתרה של עמדותיהם האמיתיות בנוגע להקשר המשיחי-גאולי של הציונות בכתבים המיועדים לציבור הרחב כדי שלא לעורר התנגדויות אליהם.¹²⁰ ברוח זו, גם כשהשתמשו בשפה משיחית, כמו בתפילה לשלום המדינה ("ראשית צמיחת גאולתנו"), ניכר היה שאצל רבים נועדה שפה זו ליצור לגיטימציה להזדהות עם המדינה ועם רשויות השלטון שלה בלי שתחייב כל פעולה מעשית.¹²¹ אגב השמטת הזיקה לגאולה נשמט גם מרכיב דתי חשוב בהוראת היסטוריה: היותה זירת התגלות של הקב"ה.¹²²

הוזה אומר, רעיון הריבונות ונגזרותיה בתוכניות הלימודים בהיסטוריה ובאזרחות בחינוך הממלכתי-דתי עברו תהליך של הידמות לאלו של החינוך הממלכתי. תהליך זה מאמץ, בייחוד באזרחות, אסטרטגיה של "מידור" ביחס למודרנה – אסטרטגיה שלפיה תחומים מסוימים מתנהלים לפי ערכים דתיים מסורתיים, ואילו תחומים אחרים, כגון מקצוע האזרחות, מתנהלים לפי ערכים מודרניים וחילוניים.¹²³ בכך, תוכניות אלו יכולות להקל על תהליך ההשתלבות והנורמליזציה של התלמיד הציוני-דתי. אך נזכור כי תוכניות לימוד אינן הלימוד עצמו, המושפע מאישיותו של המורה ומספרי הלימוד, ואלה יכולים להוביל לכיוונים אחרים מאלו שמחברי תוכנית הלימודים התכוונו אליהם.¹²⁴ בכל אופן, הציבור והעליות אינם מודעים לתהליכים אלה, וגם אילו היו מודעים להם, אפשר להניח שהם לא יפיגו את החשש מפני האיום של הציונות הדתית על הדמוקרטיה, כך שגם בהם אין כדי לסייע להשתלבות בחברה הכללית ולנורמליזציה מלאה של הציונות הדתית.

118. משרד החינוך, 2010, עמ' 10-11.

119. ראו בהודעת הפיקוח על הוראת מחשבת ישראל ממ"ד (עדכון אחרון: 24 במרס 2016): http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/mafmarmachshevettmmd/TochnitLimudim/YechidaEmuna.htm.

120. שוורץ, 2010, עמ' 309-317. במאמרו עומד שוורץ על נימוקים נוספים לכתיבה אזוטריה בציונות הדתית.

121. נוימן, 2015, עמ' 364-365.

122. למאפיין זה בתוכניות הלימודים בהיסטוריה בחינוך הממלכתי-דתי ראו: שרמר, 2004, עמ' 271-272.

123. ליבמן ודוני-יחיא, 1983, עמ' 185.

124. ראו למשל: הר ברכה, 2016, עמ' 10.

סיכום

השאיפה לנורמליזציה מלווה את היהודי כפרט בעידן המודרני, את הציונות וכן את הציונות הדתית מאז הקמתה. באשר לפרט ולציונות הדתית הייתה שאיפה זו מקפצה לשילוב ראשוני בחברה הנכרית במדינה שחיו בה ואחרונים בתנועה הציונית ואחר כך ביישוב היהודי בימי המנדט ובחברה הכללית במדינת ישראל, ואילו מבחינת הציונות הייתה משמעות הנורמליזציה הכרת האומות באפשרות של העם היהודי לממש ככל עם אחר את הזכות להגדרה עצמית, ובכך להשתלב במשפחת העמים.

ברם השאיפה לא התממשה, ודאי לא כפי שציפו. הפרטים היהודים נאלצו במקרים רבים להיטמע לרביע, למחצה או לחלוטין ולהתמודד עם תגובות של דחייה, בין שלכתחילה (כמו במזרח אירופה) ובין שלאחר ניסיון ההשתלבות (כפי שמעידה האנטישמיות המודרנית). התנועה הציונית הצליחה לממש את מטרתה, הקמת מדינה, אך הגיעה לכך בדרכים 'לא נורמליות' (נצרכה להביא את העם אל הארץ!) ולאחר הקמתה התברר כי איננה מדינה ככל המדינות, הן במאפייניה הן בתגובות של דחייה ושל שלילת הלגיטימציה לקיומה.

ביקשנו להראות שגם הציונות הדתית לא הצליחה להשיג נורמליזציה מלאה אלא הסתפקה בהשתלבות מבוקרת: בתחומים מסוימים ההשתלבות מלאה ובתחומים אחרים יש הפרדה מלאה או חלקית. ההשתלבות המבוקרת אינה מובנת לחלק מהציבור או שהיא לצנינים בעיניו, במיוחד לבני העיליות הוותיקות, ועל כן הם פועלים לצמצום התחומים שהמדינה מאפשרת בהם הפרדה.

בטווח הנראה לעין הציונות הדתית לא תוכל להשיג השתלבות מלאה, כל עוד לא תיענה לדרישת העיליות הוותיקות להשיל מעליה מרכיבים מרכזיים ("למזער את משקל הדתיות בהכרעות הפוליטיות", בלשונו של כרמון).¹²⁵ אורי אורבך כינה את רוב החברה הציונית-דתית 'הדתיים הנורמליים', והתכוון למי "שמתמרנים בין חומרות מטורללות להקלות שמוציאות את הטעם [...] רוצים חיים מודרניים וציוניים וחיים של תורה ומצוות. חיים שיש בהם יראת שמים ויראת חטא".¹²⁶ הנורמליות בהקשר זה קשורה למתרחש בתוך החברה הציונית-דתית. מכיוון שגם 'דתיים נורמליים' אינם מוכנים לוותר לחלוטין

125. היו בציונות הדתית דמויות וחוגים שהיו מוכנים להיענות לדרישות אלו. לדוגמה, נמצאו מי שהיו מוכנים לוותר ויתור מלא על שימוש בדפוסים חשיבה משיחיים בחיי היום-יום ולהכיר בחילוניות כתופעה קבועה – 'ציונות בלתי אשלייתית' בלשונו של יוסף (יוסק'ה) אחיטוב – כדי לאפשר הזדהות מלאה עם המדינה, הזדהות שתאפשר גם השתלבות מלאה. לדיון משווה בין השקפה זו להשקפה הרווחת בקרב רוב רבני הציונות הדתית ראו: גייגר, 2016, עמ' 454-465. מטבע הלשון 'בלתי-אשלייתית' מקורה באליעזר גולדמן, ראו: בן אדמון, 2013, עמ' 41, הערה 76.

126. ראו: אורבך, 2007; אורבך, 2018, עמ' 72. שימו לב כי במאמר המקורי מ-2007 הייתה הגדרה זו חלק מהגדרת 'הדתיים הרגילים', כמצוין בכותרת המאמר ובמהלכו. עורכי קובץ מאמריו החליפו את 'הרגילים'

על המרכיב הדתי, נראה שגם לא יוכלו להשיג השתלבות מלאה, נורמליות, כל עוד זה תלוי בעיליות הוותיקות. העיליות הוותיקות אולי מוכנות לסבול לידן רק את מי שנתפס בעיניהן 'דתי מחמד', ביטוי המוריסטי אחר של אורבך, שמשמעו "דתי שחילונים אוהבים לאהוב ולהציג אותו כחבר הדתי שלהם: 'הנה, גם לנו יש מישהו דתי שאנחנו מסתדרים אתו מצוין'",¹²⁷ מאחר שהיכולת להסתדר עם דתי המחמד נובעת מכך שהוא אינו מאיים על אמונת היסוד ועל הנורמות של החברה הכללית, במיוחד לא של העיליות הוותיקות, 'ההגמונים לשעבר'.¹²⁸

אך גם אם תיענה לדרישה זו ספק אם תוכל הציונות הדתית להשיג השתלבות מלאה, שכן, כפי שהראו חוקרים בשני העשורים האחרונים, חלק מהעיליות הוותיקות, שעדיין מחזיקות בעמדות מפתח, פיתחו כלפי הציונות הדתית יחס עוין, חשדני ומכליל וכן סטראוטיפים ודימויים שליליים, ולפיכך הן פועלות למניעת השתלבות זו. כל אלו באו לידי ביטוי במחקר זה בסוגיית היחס לרעיון הריבונות. כפי שראינו לעיל, הציונות הדתית כולה מוצגת על ידי עיליות אלו – וגם על ידי חלק מבני הציונות הדתית – כמאיימת על עיקרון זה בפרט, ועל הדמוקרטיה הישראלית בכלל. זאת אף על פי שהחברה הציונית דתית מגוננת, וברור לכל המכיר אותה שהאיום – אם ישנו – מצוי בקבוצת מיעוט בתוכה; כמו כן רבני הציונות הדתית פיתחו הגות פוליטית (רעיון ה'ממלכתיות', שנחקר בהרחבה בעבר, וגרסה תורנית לרעיון הריבונות ולעקרון שלטון העם, שטרם נחקרה דייה) שהראתה את כוחה כממתנת מאוד איום זה, וכן ברור שאיום זה לא התממש בארבעת

¹²⁷ ב'נורמליים' ככותרת ולאורך המאמר כולו, כנראה כי לאחר פרסום המאמר המקורי הרבה אורבך להשתמש ב'דתיים נורמליים' והמושג הפך מזוהה איתו. ראו למשל: רון מוריה, 2014.

¹²⁸ אורבך, 2002, עמ' 34.

¹²⁸ מונח דומה הוא 'דוס מחמד'. בחברה הציונית דתית יש הרואים ב'דתי מחמד' תופעה שלילית, למשל גילי, 2005: "דוס המחמד הוא חובש כיפה שעלה בסולם החברתי, המקצועי, ההשכלתי, המעמדי, הכלכלי והפך להיות חלק מן האליטות שרובן חילונית ושמאלניות. הוא חש מצוין כשהוא מחזיק את המיקרופון, או כשהוא מול מצלמת הטלוויזיה, או כשהוא נותן פקודה (למשל לפנות מתנחלים), או כשהוא מכן כתב אישום או כתב פסק דין. במאמץ להיראות ליבראלי ומתקדם, ושפוי, ודמוקרטי, הוא לפעמים יותר אפיפיור מן האפיפיורים של השמאל. לא תמיד הוא מקפיד בקלה כחמורה. יציאות כבר לא משתרבות מתחת לכותנתו, והכיפה שלראשו הולכת וקטנה ותלויה ברשלנות. אך הוא תמיד ימצא ציטוט של חז"ל כדי להצדיק את השקפות האליטה שהוא הפך חלק ממנה. דוס המחמד הוא יצור די מסכן. אין לו רצון, או אומץ, או יכולת נפשית וחברתית להיות דת'לש. בתוך החברה שמתוכה צמח הוא די מנוודה. בבית הכנסת לא כל כך אוהבים אותו. אם הוא איש ציבור ידוע הוא סופג קיתונות של בוז בכל הופעה ציבורית. בתוך החברה החילונית הוא לא ממש נקלט. הוא הרי לא יכול לצאת לטיולים בשבתות וגם לא להשתתף במסיבות שחיתות בליל כל נדרי, ואפילו לא סתם לסעוד במסעדות יוקרה המגישות נבלות ושרצים. לעתים גם עם ילדיו הוא לא מסתדר. כי הרי הוא לא שולח אותם לבית ספר חילוני. והם הופכים להיות מה שהוא מנסה לברוח ממנו. הוא לא שייך לכאן ולא לשם. נשאר קרח מכאן ומכאן".

העשורים האחרונים גם במצבי משבר (מבחינת הציונות הדתית) ושמערכת החינוך הממלכתית-דתית פיתחה תוכניות לימודים (באזרחות ובהיסטוריה) היכולות למתן סכנות אי-ציות, סרבנות ואלימות פוליטית.

כן הצענו שהיחס השלילי לציונות הדתית קשור ליציאתה משולי החברה (הפריפריה) למרכזה, למורת רוחן של העיליות הוותיקות, ושל קבוצות אחרות שגעו למרכז החברה, ורואות בציונות הדתית מתחרה על מעמדן.

רשימת קיצורים ומקורות

- אבינר, 1996 הרב א' אבינר, **פרקי מבוא בדמוקרטיה יהודית**, ירושלים 1996.
- אורבך, 2002 א' אורבך, **סבא שלי היה רב – לקסיקון דתי-חילוני**, ירושלים 2002.
- אורבך, 2007 א' אורבך, "אנחנו, הדתיים הרגילים", <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3459469,00.html>, 14.10.2007: ynet.
- אורבך, 2018 א' אורבך, **דתי נורמלי**, תל אביב 2018.
- אחיטוב, 1999 י' אחיטוב, "על תנאים להפנמת ערכים דמוקרטיים אצל פוסקי הלכה מחוגי הציונות הדתית", א' שגיא ואחרים (עורכים), **יהדות פנים וחוץ: דיאלוג בין עולמות**, ירושלים 1999, עמ' 90-110.
- אלאור, 1998 ת' אלאור, **בפסח הבא : נשים ואורינות בציונות הדתית**, תל-אביב 1998.
- אלמוג, תשנ"א ש' אלמוג, "נורמליזציה ו'אור לגויים' בציונות", ש' אלמוג ומ' הד (עורכים), **רעיון הבחירה בישראל ובעמים**, ירושלים תשנ"א, עמ' 287-298.
- אלמוג, 1997 ע' אלמוג, "האמונה הדמוקרטית", **פנים 2** (1997), עמ' 10-20.
- אלמוג, 2004 ע' אלמוג, **פרידה משרוליק – שינוי ערכים באליטה הישראלית**, כרך א, חיפה ואור יהודה 2004.
- אשכנזי ואחרים, 2016 ו' אשכנזי, ב' אלפרסון, ת' דובי וד' שטרקמן, **להיות אזרחים בישראל במדינה יהודית ודמוקרטית**, ירושלים 2016.
- בוקר, 2017 מ' בוקר, "בליכוד מכינים את הקרקע לקראת היום שאחרי נתניהו", **אתר ערוץ 20**, 26.1.2017, <https://bit.ly/2rDHZFs>.
- ביסטרוב וסופר, 2010 י' ביסטרוב וא' סופר, **ישראל, דמוגרפיה 2010-2030: בדרך למדינה דתית**, חיפה 2010.

- בן אדמון, 2013 **מ' בן אדמון, מרד ויצירה בהגות הציונית הדתית: משה אונא ומהפכת הקיבוץ הדתי**, רמת גן 2013.
- בן אדמון, תשס"ג **ח' בן אדמון, "כשאת אומרת 'הפרדת דת ומדינה' למה את מתכוונת? הפרדת דת ומדינה' בהגותם של ישעיהו ליבוביץ ויוסף אגסי", *שערי משפט* ג (תשס"ג), עמ' 375-391.**
- בן פורת, 2015 **ע' בן פורת, "נחשף: תיק הביטחון הובטח לבנט", *אתר ערוץ 7*, 14.5.2015: <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/296557>.**
- בן רפאל ושטרנברג, 2007 **א' בן רפאל ו' שטרנברג, *אליטות חדשות בישראל*, ירושלים 2007.**
- בראון, 2002 **ב' בראון, "להשכיל להבין את רצון ה' מן המציאות: הפולמוס על מקומה של ההיסטוריה בקביעת דרכה של היהדות", *א' שגי' וד' שורץ* (עורכים), *מאה שנות ציונות דתית*, כרך שלישי: היבטים רעיוניים, רמת גן 2002, עמ' 77-105.**
- בראון, 2004 **ב' בראון, "פולמוס 'דעת תורה' בציונות הדתית בישראל – הרקע, העמדות והמשמעויות", *א' כהן ו' הראל* (עורכים), *הציונות הדתית: עידן התמורות – אסופת מחקרים לזכר זבולון המר*, ירושלים 2004, עמ' 422-474.**
- בראון, 2012 **ב' בראון, *חרדים מ"שלטון העם" – ביקורת חרדית על הדמוקרטיה הישראלית*, ירושלים 2012.**
- בראון, 2015 **ב' בראון, "היהדות החרדית והמדינה", *י"צ שטרן*, ב' בראון, ק' נוימן, ג' כ"ץ ונ' קידר (עורכים), *כשיהדות פוגשת מדינה*, תל אביב 2015, עמ' 79-268.**
- בריינר, 2012 **י' בריינר, "כוס ישועות: סצינת הפאבים המתחזקת בציונות הדתית", *אתר וואלה!*, 1.10.2012: <https://news.walla.co.il/item/2571696>.**
- ברנט, 2009 **מ' ברנט, *עם ככל העמים: לקראת הקמתה של רפובליקה ישראלית*, ירושלים 2009.**
- גארב, 2004 **י' גארב, "צעירי המפד"ל ושורשיו הרעיוניים של גוש אמונים", *א' כהן ו' הראל* (עורכים), *הציונות הדתית: עידן התמורות – אסופת מחקרים לזכר זבולון המר*, ירושלים 2004, עמ' 171-200.**
- גורביץ', 2015 **ז' גורביץ', "מסה: עיון במושג 'חילוניות'", *י' פישר* (עורכת), *חילון וחילוניות: עיונים בין תחומיים*, תל אביב 2015, עמ' 44-47.**

- גורני, 1990 **י' גורני, החיפוש אחר הזהות הלאומית: המחשבה הציבורית אחר השואה והקמת המדינה**, תל אביב 1990.
- גורני, 1993 **י' גורני, "בין עם תפוצתי לאומה מדינתית", דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות**, חטיבה ב, כרך שני (1993), עמ' 393-398.
- גייגר, 2013 **י' גייגר, "האליטה הרבנית של הציונות הדתית לאחר ביצוע תכנית 'ההתנתקות' – קווים לצמיחתה ולמאפייניה"**, מ' רחימי (עורך), **מנהיגות והנהגה** [=עמדו"ת ה], אלקנה ורחובות 2013, עמ' 42-79.
- גייגר, 2014 **י' גייגר, "יחסם של רבני הציונות הדתית לצה"ל כביטוי למשבר ביחס למדינה"**, מ' רחימי (עורך), **ממשבר לצמיחה** [=עמדו"ת ה], אלקנה ורחובות 2014, עמ' 105-140.
- גייגר, 2016 **י' גייגר, היציאה מהשטעטל: רבני הציונות הדתית אל מול אתגר הריבונות היהודית**, אלון שבות 2016.
- גייגר, 2018 **י' גייגר, "בין מסורת דתית למודרנה: חינוך לאזרחות בחמ"ד"**, מ' רחימי (עורך), **יהדות בעידן המודרנה** [=עמדו"ת ה], אלקנה ורחובות 2018, עמ' 47-74.
- גל וליבל, 2012 **ר' גל ות' ליבל, בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל**, בן שמן 2012.
- גלילי, 2005 **ז' גלילי, "כמה טוב שישראל אומן איננו 'דוס מחמד'"**, אתר 'הגיון בשיגעון', 21.10.2005. <http://www.zeevgalili.com/2005/10/257>
- גנז, 2013 **ח' גנז, תיאוריה פוליטית לעם היהודי: שלושה נרטיבים ציוניים**, חיפה 2013.
- גרמשי, 2004 **א' גרמשי, על ההגמוניה: מבחר מתוך 'מחברות הכלא'**, עריכה, תרגום והערות: א' אלטרס, תל אביב 2004.
- דון'יחיא, 1997 **א' דון'יחיא, "פונדמנטליזם דתי ורדיקליזם פוליטי: הישיבות הלאומיות בישראל"**, א' שפירא (עורכת), **עצמאות – 50 השנים הראשונות**, ירושלים: 1997, עמ' 431-470.
- דון'יחיא, 2002 **א' דון'יחיא, "הספר והסיף: פונדמנטליזם דתי ורדיקליזם פוליטי: הישיבות הלאומיות בישראל"**, א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית**, כרך שלישי: היבטים רעיוניים, רמת גן 2002, עמ' 187-228.

- דון־יחיא וליבמן, 1984
א' דון־יחיא וי"צ ליבמן, "הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות ב'דת האזרחית' של ישראל", **מגמות** כח (1984), עמ' 462-484.
- הבר ושרביט־ברוך, 2013
כ' הבר ופ' שרביט־ברוך, **שירות נשים בצה"ל: המשך התקדמות או נסיגה לאחור?**, [ללא ציון מקום הוצאה] 2013.
מ' הלינגר, "משנתו הדתית־מדינית של הרב משה אביגדור עמיאל", א' דון־יחיא, א' בלפר ומ' חלמיש (עורכים), **מחקרים בציונות דתית ובמשפט עברי** [=ספר בראילן כח-כט], רמת גן 2001, עמ' 189-232.
- הלינגר, 2002
מ' הלינגר, **דגם הדמוקרטיה היהודית מול דגם היהדות הדמוקרטית בהגות האורתודוקסית המודרנית הציונית במאה העשרים**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 2002.
- הלינגר, 2012
מ' הלינגר, "על דמוקרטיה ומדינת ישראל כמדינה דמוקרטית", י"צ שטרן, ב' בראון, א' רוזנק ומ' לורברבוים (עורכים), **על דעת הקהל: דת ופוליטיקה בהגות היהודית**, כרך ב, ירושלים 2012, עמ' 567-593.
- הלינגר והרשקוביץ, 2015
מ' הלינגר וי' הרשקוביץ, **ציות ואי־ציות בציונות הדתית: מגוש אמונים ועד תג מחיר**, ירושלים 2015.
- הלינגר, מוזס וריינהלוד, 2014
M. Hellinger, Ch. Mozes & J. Rynhold, *Between Legitimate Protest and' Price Tag' Violence: Religious-Zionist Attitudes to a Potential Large-scale Evacuation of West Bank Settlements*, Ramat Gan 2014.
- הר ברכה, 2016
מכון הר ברכה, **השיבה לציון – עלייה, התיישבות ועצמאות: ספר לימוד בהיסטוריה בחינות הממלכתית**, הר ברכה 2016.
- הראל, שרגאי ואלון, 2005
ע' הראל, נ' שרגאי וג' אלון, "רבנים: צה"ל יפסיד את החיילים הדתיים", **וואלה!**, 26.1.2005, <https://news.walla.co.il/item/661243>.
- הרמן ואחרים, 2014
ת' הרמן, ג' בארי, א' הלר, ח' כהן, י' לבל, ח' מוזס וק' נוימן, **דתיים? לאומיים! המחנה הדתי־לאומי בישראל 2014**, ירושלים 2014.

- זרעאלי, 2013 י' זרעאלי, "המסדר יעבור לדוס: מי מפתח מהחייילים הדתיים?", *nrg*, 30.9.2013, <http://www.nrg.co.il/online/11/ART2/510/018.html>.
- יעקובסון ורובינשטיין, 2003 א' יעקובסון וא' רובינשטיין, **ישראל ומשפחת העמים: מדינת לאום יהודית וזכויות אדם**, ירושלים ותל אביב 2003.
- יפת ואלמוג, 2016 ק' כרמית יפת וש' אלמוג, "הדתה, הדרה וצבא: אפס ביחסי מגדר?", **עיני משפט** לט (2016), עמ' 243-316.
- ישראל, 2000 הרב ש' ישראל, **עמוד הימיני** 3, ירושלים 2000.
- כהן, 2004 א' כהן, "דת ופטריוטיות בין השלמה לניגוד: חזונות ושברם בציונות הדתית", א' בן-עמוס וד' ברטל (עורכים), **פטריוטיזם: אוהבים אותך מולדת**, תל אביב 2004, עמ' 453-478.
- כהן, 2004 א' כהן, "הכיפה הסרוגה ומה שמאחוריה: ריבוי זהויות בציונות הדתית", **אקדמות** טו (2004), עמ' 6-30.
- כהן, 2010 א' כהן, "הכיפה והכומתה – דימוי ומציאות: השיח הציבורי על הציונות הדתית והשירות הצבאי", מ' רחימי (עורך), **הכיפה והכומתה**, אלקנה ורחובות 2010, עמ' 85-107.
- כהן, 2014 ב' כהן, "מצווה במדים: השירות הצבאי והציבור הדתי-לאומי", **עינים בתקומת ישראל** 22 (2012), עמ' 325-358.
- כהן, 2015 א' כהן, "משהו חדש מתחיל" – הבית היהודי בבחירות 2013 כמפלגת מחנה פתוחה", מ' שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל: 2013**, ירושלים 2015, עמ' 257-281.
- כהן וזיסר, 2014 A. Cohen and B. Susser, "Women Singing, Cadets Leaving: The Extreme Case Syndrome in Religion-Army Relationship", E. Rosman-Stollman and A. Kampinsky (ed.), *Civil-Military Relations in Israel: Essays in Honor of Stuart A. Cohen*, Lanham, MD 2014, pp. 127-145.
- כהן ולזר, 2017 א' כהן ומ' לזר, "מפלגת שלטון מול מפלגה השואפת להנהגה: הליכוד והבית היהודי בבחירות 2015", מ' שמיר וג' רהט (עורכים), **הבחירות בישראל: 2015**, ירושלים 2017, עמ' 81-102.
- כ"ץ וקידר, 2015 ג' כ"ץ ונ' קידר, "יהדותה של המדינה בעיני אנשי רוח חילונים", י"צ שטרן, ב' בראון, ק' נוימן, ג' כ"ץ ונ' קידר (עורכים), **כשיהדות פוגשת מדינה**, תל אביב 2015, עמ' 423-505.

- כרמון, 2013 א' כרמון, "חידוש ברית הציונות", **מקור ראשון**, מוסף שבת, <https://bit.ly/2cUNq04>: 12.4.2013
- לוי, 2006 ד' לוי, "היסטוריה ומשיחיות בהגותם של הרב קוק וד"ר יצחק ברויאר", **דעת** 57-59 (2006), עמ' 313-322.
- לוי, 2008 י' לוי, "השילוב הרהווי: הצעה לניתוח רב־ממדי של המאבק נשים־דתיים בצה"ל", **המרחב הציבורי** 2 (2008), עמ' 159-132.
- לוי, 2014 Y. Levy, "The theocratization of the Israeli military", *Armed Forces & Society* 40 (2014), pp. 269-294.
- לוי, 2015 י' לוי, **המפקד האליין: התאוקרטזציה של הצבא בישראל**, תל אביב 2015.
- ליאון, 2009 נ' ליאון, "דת, מעמד ופעולה פוליטית בציונות הדתית בישראל", **תרבות דמוקרטית** 12 (2009), עמ' 144-105.
- ליבמן, 1994 י"צ ליבמן, "דת ודמוקרטיה בישראל", **זמנים** 51-50 (1994), עמ' 144-134.
- ליבמן, 2004 ע' ליבמן, **הציונות הדתית – בדרך לבידוליות?**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 2004.
- ליבמן ודון־יחיא, 1983 Ch. Liebman & E. Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel – Traditional Judaism and Political Culture in Jewish State*, Berkeley 1983.
- מאוטנר, 2008 מ' מאוטנר, **משפט ותרבות בישראל בפתח המאה העשרים ואחת**, תל אביב 2008.
- מגל, 2016 י' מגל, **סרוגים בקנה: סיפור השתלבות הציונות הדתית בצה"ל**, תל אביב 2016.
- מוזס, 2009 ח' מוזס, **מציונות דתית לדתיות פוסט מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רבין**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 2009.
- משרד החינוך, 1967 משרד החינוך, **הצעת תוכנית להוראת אזרחות לבית־הספר הממלכתי ולבית־הספר הממלכתי דתי – לכתה ז', מהדורת ניסוי, ירושלים 1967.**
- משרד החינוך, 1975 משרד החינוך, **תכנית הלימודים בהיסטוריה לכתות ו' עד ט' בביה"ס הממלכתי והממלכתי־דתי**, ירושלים 1975.
- משרד החינוך, 1976 משרד החינוך, **תכנית לימודים באזרחות לחטיבה העליונה בבית־הספר הממלכתי והממלכתי־דתי – הצעה**, ירושלים 1976.

- משרד החינוך, 1979, **היסטוריה בחטיבה העליונה בבית הספר הדתי**, ירושלים 1979.
- משרד החינוך, 1994, **היסטוריה לחינוך המיוחד בבית הספר הממלכתי-דתי**, ירושלים 1994.
- משרד החינוך, 2010, **היסטוריה: תכנית לימודים ליחידות החובה בחטיבה העליונה בבית הספר הממלכתי-דתי**, ירושלים 2010.
- משרד החינוך, 2015, **נושאי הלימוד לחט"ב על פי תוכנית ההלימה לשנת תשע"ה**: http://meyda.education.gov.il/files/Mazkirut_Pedagogit/ezrachut/chataav2015.pdf
- משרד החינוך, 2015, **נושאי הלימודים המותאמת לתלמידים המתחילים את לימודיהם בכתה י' החל משנה"ל תשע"ה**: http://meyda.education.gov.il/files/Mazkirut_Pedagogit/ezrachut/kurikulum.pdf
- נאור, 2011, **א' נאור, ארץ ישראל השלמה: אמונה ומדיניות**, חיפה ולוד 2001.
- נוימן, 2015, **ק' נוימן, "הציונות הדתית ומדינה"**, י"צ שטרן, ב' בראון, ק' נוימן, ג' כ"ץ ונ' קידר, **כשיהדות פוגשת מדינה**, תל אביב 2015, עמ' 271-419.
- סטטמן וספיר, 2014, **ד' סטטמן וג' ספיר, דת ומדינה בישראל: עיון פילוסופי-משפטי**, חיפה ותל אביב 2014.
- ערוץ 7, 2017, **[ללא ציון שם הכותב]**, "הרב ישראל רוזן פורש", **אתר ערוץ 7**, <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/353206>: 17.8.2017
- פארל, 1995, **פ' פארל, "השפעת הנורמליזציה על המדיניות ועל האמצעים הננקטים ביחס לאנשים הסובלים מקשיי למידה"**, **סחי"ש - סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום** 10 (1995), עמ' 43-48.
- פירר, 2008, **א' פירר, "ממעמקים"**, ע' גרסיאל וא' הרמתי (עורכים), **אהבה ומצוות אחרות**, תל אביב 2008, עמ' 61-82.
- פישר, 2007, **Sh. Fischer, Self-Expression and Democracy in Radical Religious Zionist Ideology**, Ph.D. dissertation, Jerusalem 2007.

- פישר, 2016 'י פישר, "דתיים לאומיים: ההגמונים החדשים – לאן יפנו חובשי הכיפות הסרוגות אחרי כיבוש מוקדי הכוח בצבא ובתקשורת?"; <https://www.themarker.com/>, 13.10.2016; [TheMarker .magazine/CARD-1.3078360/datim-leumim/misc/arabs](https://www.themarker.com/magazine/CARD-1.3078360/datim-leumim/misc/arabs)
- פריזל, 1983 א' פריזל, "הציונות – אכן מהפכה?", **זמנים** 13 (1983), עמ' 76-81.
- קורן, 1964 'י קורן, **קיבוץ הגלויות בהתנחלות: לתולדות משוּבֵי העוֹלָם בישראל**, תל אביב 1964.
- קרמניצר, 2014 מ' קרמניצר, "צבא העם או צבא האל? דיון באופיו של צה"ל על רקע דף המפקד של וינטר", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 14.9.2014; <https://www.idi.org.il/articles/4435>
- רוט, 2014 ע' רוט, **לא בכל מחיר: מגוש קטיף עד עמונה – הסיפור מאחורי המאבק על ארץ ישראל**, תל אביב 2014.
- הן-מוריה, 2014 ס' הן-מוריה, "לאיפה נעלמו הדתיים הנורמליים של הבית היהודי?", **וואלה!**, 15.12.2014; <https://judaism.walla.co.il/item/2810795>
- רוסמן-שטולמן, 2006 א' רוסמן-שטולמן, **צבא ודת כמערכות תובעניות: צה"ל והציונות הדתית**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 2006.
- רייכנר, 2001₃ א' רייכנר, **דווקא שם – סיפורם של אנשי ההתיישבות החברתית**, תל אביב 2013.
- שוורץ, 1999_א ד' שוורץ, **הציונות הדתית: בין היגיון למשיחיות**, תל אביב 1999.
- שוורץ, 1999_ב ד' שוורץ, "בין זמן לנצח: עיונים בתפיסת הארעיות של החילון ברעיון הציוני-דתי", א' שגיא, ד' שוורץ, י"צ שטרן (עורכים), **יהדות פנים וחוץ – דיאלוג בין עולמות**, ירושלים 1999.
- שוורץ, 2001 ד' שוורץ, **אתגר ומשבר בחוג הרב קוק**, תל אביב 2001.
- שוורץ, 2003 ד' שוורץ, **הציונות הדתית: תולדות ופרקי אידיאולוגיה**, ירושלים 2003.
- שוורץ, 2004 ד' שוורץ, "מראשית צמיחה להגשמה", א' כהן ו' הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות – אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים 2004, עמ' 24-134.

- D. Schwartz, "Religious Zionism and the Struggle against the Evacuation of the Settlements: Theological and Cultural Aspects", in: Ch. Waxman (ed.), *Religious Zionism Post Disengagement: Future Directions*, New York 2008, pp. 93–115. שוורץ, 2008
- D. Schwartz, "Ideas vs. Reality: Multiculturalism and Religious-Zionism", in: Avi Sagi & Ohad Nachtomy (eds.), *The Multicultural Challenge in Israel*, Boston 2009, pp. 200–225. שוורץ, 2009
- ד' שוורץ, "מבוכה ואתגר במדע המודרני: גישתו של הרב שפרן", **דעת** 68-69 (2010), עמ' 385-396. שוורץ, 2010_א
- ד' שוורץ, "הציונות הדתית ואמנות הכתיבה", מ' הלינגר (עורך), **המסורת הפוליטית היהודית לדורותיה – ספר זיכרון לדניאל י' אלעזר**, רמת גן 2010, עמ' 307-332. שוורץ, 2010_ב
- ד' שוורץ, "הציונות הדתית על פרשת דרכים – מהרחבת אופקים לפינוי יישובים", ד' הכהן ומ' ליסק (עורכים), **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל**, באר שבע 2010, עמ' 177-212. שוורץ, 2010_ג
- ד' שוורץ, "האם סיימה הציונות את תפקידה? פרספקטיבה ציונית דתית", **תרבות דמוקרטית** 14 (2012), עמ' 223-255. שוורץ, 2012
- י' שורק, "רגע של צמרמורת: הציונות הדתית לנוכח רצח רבין", א' כהן וי' הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות – אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים 2004, עמ' 475-532. שורק, 2004
- י"צ שטרן, "הישראלים והמדינה היהודית", י"צ שטרן, ב' בראון, ק' נוימן, ג' כ"ץ ונ' קידר, **כשיהדות פוגשת מדינה**, תל אביב 2015, עמ' 17-76. שטרן, 2015
- E. Shils, *Center and Periphery: Essays in Macro-Sociology*, Chicago 1975. שילס, 1975
- י' שלג, **הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל**, ירושלים 2000. שלג, 2000
- י' שלמון, "הציונות הדתית ומתנגדיה: מסורת ומודרניות, משיחיות ורומנטיקה", **זמנים** 14 (1984), עמ' 60-69. שלמון, 1984

-
- י' שלמון, "היהודי החדש" במחשבה הציונית-דתית, **ישראל** 17 (תשע"א), עמ' 239-257.
- ע' שרמר, **אוריינות היסטורית וטיפוח ביקורתיות**, רמת גן 2004.
- ר' שרעבי, **חג המימונה: מהפריפריה אל המרכז**, רעננה 2009.